

## Brigada u borbama za oslobođenje Beograda

### *Vojno-politička situacija pred početak operacije*

U proteklih mjesec dana, na području Srbije i na njenim istočnim granicama dogodile su se krupne vojno-političke promjene. Vlada Sovjetskog Saveza prekinula je 5. septembra diplomatske odnose sa Bugarskom i objavila joj rat, a 8. septembra, trupe Crvene armije iz Dobrudže prešle su rumunsko-bugarsku granicu i otpočele nastupanje na širokom frontu preko Bugarske prema istočnim granicama Jugoslavije. Sovjetski savez poslao je notu vladi Bugarske u kojoj se, pored ostalog, kaže:

*... Moglo se očekivati da će Bugarska iskoristiti ovaj pogodni moment, i, poslije Rumunije i Finske, da se odrekne progermanske politike, da prekine sa Njemačkom i da se pridruži Antihitlerovskoj koaliciji demokratskih država. Uprkos svemu tome Bugarska i danas otkazuje da raskine sa Njemačkom .. Na osnovu toga, sovjetska vlada raskida sve odnose sa Bugarskom i od sada će se Sovjetski Savez nalaziti u ratnom stanju sa Bugarskom».*<sup>783</sup>

Dan kasnije, 9. septembra 1944, pod rukovodstvom Bugarske radničke partije izbio je ustanak bugarskog naroda i obrazovana je vlada Otečestvenog fronta.

Vojno-politička situacija nastala prodorom Crvene armije u Rumuniju i Bugarsku, i jedinica NOVJ u Srbiju, neodložno je zahtijevala usaglašavanje dejstava dviju savezničkih armija - Sovjetskog Saveza i NOVJ Jugoslavije. U vezi s tim vrhovni komandant NOVJ, maršal Tito, boravio je početkom septembra 1944. u Moskvi, gdje je postignut sporazum na osnovu kojeg Crvena armija privremeno prenosi svoja vojna dejstva na teritoriju Jugoslavije. Usaglašeno je operativno-strategijsko sadejstvo sovjetskih i jugoslovenskih jedinica. Sa sovjetske strane podvučeno je da će sovjetske trupe, poslije izvršenja svojih borbenih zadataka, biti odmah povučene iz Jugoslavije, a da će u rejonima u kojima se privremeno nalaze jedinice Crvene armije, sve funkcije građanske administracije ostati u rukama organa Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije.<sup>784</sup>

Tim povodom objavljen je 28. septembra 1944. zajednički kominike preko agencije TASS u Moskvi, u kojem se, između ostalog, kaže...

<sup>783</sup> *Vnežnaja politika Sovetskoga Sojuza v period Otečanstvenoj vojni*, tom II, Moskva, OGIZ, 1946, str. 182-183.

<sup>784</sup> *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945*, knj. 2, str. 297-198.

»da će sovjetske trupe, pošto izvrše svoje operativne zadatke, biti povučene iz Jugoslavije«. <sup>785</sup> Petog oktobra 1944. maršal Tito, pri povratku iz Moskve, u Krajovi se sastao sa načelnikom Štaba 3. ukrajinskog fronta Crvene armije, general-pukovnikom Sergejom Semjonovičem Birjuzovim, sa kojim je razmotrio opšti plan beogradske operacije i utanačio borbena sa dejstvo sovjetskih i jugoslovenskih jedinica na beogradskom operacijskom pravcu. <sup>786</sup>

Istog dana u Krajovi je vrhovni komandant NOV i PO Jugoslavije, maršal Tito, primio delegaciju otečenstvenofrontovske bugarske vlade, koja ga je molila da bugarskoj reorganizovanoj armiji dozvoli da učestvuje u oslobođenju jednog dijela Jugoslavije. U vezi s tim »iz kabineta predsjednika Nacionalnog komiteta Jugoslavije izdato je 5. oktobra saopštenje u kome se pored ostalog kaže: Razgovori su tekli u srdačnom i prijateljskom tonu i u duhu obostranog razumjevanja«...

... »Delegati vlade Otečenstvenog fronta izrazili su spremnost da učine sve za ispravljanje nepravdi koje su narodima Jugoslavije počinili reakcionarni fašistički elementi bugarske vlade i da će se u punoj mjeri založiti da se normalizuju odnosi između bugarskog naroda i naroda Jugoslavije u duhu pune i bratske solidarnosti«. <sup>787</sup>

U vezi s tim, u pismu koje je Centralni komitet Bugarske radničke partije (komunista) poslao 2. novembra 1944. maršalu Titu povodom razgovora u Krajovi, pored ostalog, kaže se i ovo:

»Ogromna je zasluga JA, koju si ti organizovao i kojom ti rukovodiš, kako za oslobođenje vaše rastrgane otadžbine, tako i za nanošenje teških udaraca hitlerovskim bandama na Balkanu. Jugoslovenski narodi, i na prvom mjestu hrabri susjed srpski narod, prvi su podigli zastavu za odlučnu narodnooslobodilačku borbu protiv hitlerovske Njemačke...

Naš narod se osjeća krivim prema jugoslovenskim narodima, naročito prema srpskom i makedonskom, što je dozvolio da njegovi fašistički upravljači stvore od Bugarske pačdarm njemačkih porobljivača... Mi vam dugujemo vječnu blagodnionost za p&dršku i bratsku pomoć, uz koju su se naši prvi partizanski odredi stvorili kod vas«. <sup>788</sup>

U Krajovi je postignut dogovor i o zajedničkim dejstvima jedinica NOVJ, Cfvne armije i reorganizovane bugarske armije, za oslobođenje preostalih okupiranih rejona Srbije i Beograda, a zatim da se obrazuje jedinstven front Jugoslovenskih i sovjetskih oružanih snaga i nastavi ofanziva.

Za realizaciju tako važnog i zamašnog operativno-strategijskog zadatka predviđen je kombinovani udar trupa 3. ukrajinskog fronta i deo snaga 2. ukrajinskog fronta s istoka, i snaga Narodnooslobodilačke vojske s jugozapada. Štabu 3. ukrajinskog fronta bila je operativno potčinjena novoformirana bugarska 2. armija. Snage NOVJ sačinjavala je Prva armijska grupa u sastavu: 1. proleterski korpus - 1. i 6. proleterska i 17. i 21. udarna divizija, i 12. korpus - 11. krajiška, 16. i 36. vojvođan-

<sup>785</sup> Peti kongres KPJ, str. 120.

<sup>786</sup> Beogradska operacija, VII, Beograd, 1964, str. 104-105.

<sup>787</sup> Pregled NO rata u Makedoniji, VII, Beograd, 1950, str. 142.

<sup>788</sup> Arhiv Istorijskog odjeljenja CK KPJ, reg. br. 1997.

ska i 28. slavonska divizija; 13. i 14. korpus NOVJ, pod komandom Glavnog štaba Srbije i 2. proleterska i 37. udarna divizija kao samostalne.

Zamisao operacije bila je: pošto slome otpr njemačke armijske grupe »Srbija« u okupiranim dijelovima istočne Srbije i u Pomoravlju, trupe 3. ukrajinskog fronta i 1. armijske grupe nastupaće u dva pravca: glavnim snagama prema Beogradu da ga oslobode, a pomoćnim, dolinom Zapadne Morave i prema Kragujevcu, da spriječe protivudar njemačke grupe armija »E« koja se povlačila iz Grčke preko Makedonije i Kosova, dolinom Ibra prema Kraljevu i, na taj način, da obezbijede nesmetana dejstva jedinicama koje učestvuju u oslobađanju Beograda.

Dio snaga NOVJ i dijelovi bugarske 2. armije dobili su zadatak da oslobode Niš i Leskovac, a zatim da dejstvuju prema Kosovu - u desni bok njemačke grupe armija »E«, koja se nalazila u povlačenju sa juga.<sup>789</sup>

Za vrijeme boravka maršala Tita u Moskvi, Državni komitet odbrane SSSR-a donio je odluku da narodu Jugoslavije preda vazduhoplovnu grupu<sup>790</sup> i naoružanje i opremu za dvanaest pješadijskih i dvije vazduhoplovne divizije,<sup>791</sup> i uputi u jedinice NOVJ, u svojstvu instruktora, grupu sovjetskih oficira.

Sovjetsko-jugoslovenski sporazum sklopljen u septembru 1944, imao je veliki značaj za međunarodnu afirmaciju nove Jugoslavije. Službenim potpisivanjem sporazuma, sovjetska vlada još jedanput je podvukla da smatra Nacionalni komitet oslobođenja jedinom zakonitom vladom Jugoslavije, i da je spremna da mu ukaže potpunu političku podršku i svoju vojnu i ekonomsku pomoć.

Prodorom Prve armijske grupe u Šumadiju i zapadnu Srbiju, izbijanjem na desnu obalu Save i neposredno pred Beograd, 14. korpusa na Dunav, kao i zatvaranjem doline Južne Morave od 13. korpusa NOVJ, postignuta su dva operativno-strategijska cilja. Prvo, vojno-politička organizacija četnika Draže Mihailovića u Srbiji, iako svestrano podržavana od Nijemaca, Bugara i Nedića, zahvaljujući podršci ogromne većine napaćenog srpskog naroda, posebno omladine, potpuno je razbijena, a sve nade reakcionarnih krugova oko dvora i u vrhovima jugoslovenskih građanskih političkih partija u emigraciji, uz podršku reakcionarnih snaga u SAD i Velikoj Britaniji da očuvaju pokret Draže Mihailovića, bile su potpuno pokopane. I drugo, njemačka Vrhovna komanda bila je potpuno iznenađena brzim uspjesima NOV Jugoslavije. Nijemci su zakasnili sa odlukom o izvlačenju grupe armija »E« sa grčko-makedonskog ratišta i formiranjem balkanskog fronta.

I pored svakodnevnih borbi, sve jedinice NOVJ intenzivno su se pripremale za predstojeće operacije. U jedinicama 3. krajiške proleterske brigade posvećena je naročita pažnja obuci novopridošlih boraca i političkom radu sa narodom. Na četnim i bataljonskim konferencijama boraca i na sastancima organizacija KPJ i SKOJ-a, istican je značaj oslobođenja Srbije, posebno Beograda, kao i značaj susreta i borbenog sa dejstva sa jedinicama Crvene armije.

<sup>789</sup> *Beogradska operacija*, str. 83-87.

<sup>790</sup> Dešeta gardijska jurišna i 236. lovačka vazduhoplovna divizija, i 9. rejon vazduhoplovne baze, pod opštom komandom general-majora A. H. Vitruka.

<sup>791</sup> Već poslije oslobođenja Beograda, sovjetska vlada dodjela je jugoslovenskom narodu 3.300.000 kg žita i brašna.

Pored isticanja političkog značaja predstojećih operacija i opšte vojno-političke situacije u zemlji i na sovjetskim frontovima, u periodičnim biltenima i listovima jedinica svih stepena, borci i starješine izražavali su radost povodom izbijanja trupa Crvene armije na istočne granice Jugoslavije. Narod Srbije sagledao je snagu NOP-a i jedinica NOVJ, i dočekivao ih sa velikim oduševljenjem i gostoprimstvom.

Borci su redovno informisani o situaciji na pojedinim frontovima, o oslobodilačkim tradicijama srpskog naroda, o likovima i podvizima boraca i jedinica NOVJ, o susretima sa mjesnim partizanskim jedinicama i narodom Šumadije i Pomoravlja. U oslobođenim gradovima, većim mjestima i selima održavani su politički zborovi i priredbe sa kulturno-zabavnim programom, što je, pored ostalog, znatno uticalo na moral boraca i priliv novih boraca u proletherske i udarne brigade NOV Jugoslavije.

Svi su shvatili da je došlo krajnje vrijeme da svi sposobni stupaju masovno u redove NOVJ. Novopridošli borci su upoznavani sa borbemnim putem proletherskih i udarnih brigada i divizija, sa njihovim slavnim bitkama u četvorogodišnjoj borbi, i o legendarnim borcima i starješinama sa Sutjeske, Neretve, Kozare, Drvara, Like, Banije, Korduna, Dalmacije, Majevice, Romanije i ostalih bitaka širom Jugoslavije. Posebno je istican značaj bratstva i jedinstva svih jugoslovenskih naroda. Pored političke nastave, naročita pažnja posvećena je borbenoj obuci, nastavi gađanja, naoružanju i utvrđivanju. Stari borci nastojali su svakodnevno da mladim borcima prenesu što više svog dragocjenog stečenog iskustva i znanja. I ako neiskusni, ali oduševljeni, mladići i djevojke brzo su postajali hrabri i neustrašivi borci. Organizovani su kratki kursevi za obuku artiljeraca, vezista, минера, izviđača, konjanika i drugih. U više oslobođenih mjesta organizovani su centri za priхват i obuku novih boraca, koji su, poslije kratkotrajne obuke, raspoređivani u brigade. Ukratko, učinjeno je sve kako bi u predstojećim operacijama i borbama jedinice NOV, u što kraćem vremenu, postigle što veće uspjehe, uz minimalne sopstvene, a veće gubitke neprijatelja.

U to vrijeme jedinice NOV i PO, pod komandom Glavnog štaba Srbije, razvile su vrlo uspješna dejstva na jugu i sjeveroistočnom dijelu Srbije - duž komunikacija Skoplje - Niš, Skoplje - Priština - Kraljevo, i u dolinama Ibra i Zapadne Morave, i nanosile velike gubitke neprijatelju.

Formirane su nove divizije, mnogobrojne udarne i partizanske brigade i partizanski odredi, komande vojnih područja, komande mjesta i, pored postojećih, novi organi narodnooslobodilačke vlasti. U redovima kvislinga nastalo je potpuno rasulo. Cio narod Srbije bio je na nogama i uključio se u NO borbu.

Prije nego što su prednji dijelovi 3. ukrajinskog fronta Crvene armije izbili na bugarsko-jugoslovensku granicu, 14. korpus NOVJ, pod komandom Glavnog štaba Srbije, dobio je zadatak da pređe Moravu i aktivnim dejstvom između Timoka i Velike Morave olakša trupama Crvene armije slamanje njemačkog otpora i izbijanje u dolinu Velike Morave, te da onemogući nesmetano izvlačenje njemačkih snaga sa fronta u istočnoj Srbiji prema Beogradu.

Poslije oslobođenja Svrlijga, Knjaževca, Boljevca i Zaječara, jedinice 14. korpusa NOVJ otpočele su 8. septembra nastupanje prema sjeveru, oslobodile Negotin i Kladovo, i izbile na desnu obalu Dunava od Prahova do Donjeg Milanovca. Noću 12/13. septembra, predstavnik Glavnog štaba Srbije, potpukovnik Ljubodrag Đurić sa grupom boraca, prebacio se preko Dunava kod s. Radijevca i u selu Gruji u Rumuniji uspostavio vezu sa višim štabovima jedinica Crvene armije. Jedna grupa Crvenoarmejaca prebacila se 13. septembra na desnu obalu Dunava i došla u Štab 14. korpusa NOVJ, gdje je srdačno dočekana.

Vijest o uspostavljanju neposredne veze sa jedinicama Crvene armije brzo se proširila po svim jedinicama 3. krajiške proleterske brigade.

Jedinice Crvene armije forsirale su Dunav kod Milutinovca, Vujuge, Karbova i Vrbice, sjeverozapadno od Kladova 22. septembra i prešle u nastupanje u pravcu Brze Palanke, Donjeg Milanovca, Klokočevca i Jabukova<sup>792</sup> i, 24. septembra, uspostavile borbeni kontakt sa 16. brigadom 25. srpske divizije u rejonu Miroča. Nijemci su vrlo oštro reagovali u namjeri da likvidiraju mostobran, ali bez uspjeha. Bio je to veliki vojnički i politički događaj. Ono što je donedavno bio san svih boraca NOV i PO Jugoslavije, sada je postalo stvarnost.

Da bi spriječili dalji prodor naših i sovjetskih snaga prema Beogradu, i obezbjedili što povoljnije uslove za povlačenje grupe armija »E« i udar u pozadinu 1. armijske grupe NOVJ i lijevi bok snaga 3. ukrajinskog fronta, te spojili se sa trupama u Beogradu, Nijemci su dobro organizovali i uporno branili pojedine rejone i utvrđene gradove, posebno: Niš, Kraljevo, Kragujevac, Kruševac, Čačak, Mladenovac, Smederevo i druga veća mjesta, i pretvorili ih u vrlo jake operativno-taktičke odbambene čvorove.

Cilj svih tih mjera bio je spriječiti prodor jedinica 3. ukrajinskog fronta i jedinica NOVJ desnom obalom Dunava u dolinu Velike Morave i, dalje, prema Beogradu.

### *Oslobođenje Mladenovca i susret sa jedinicama Crvene armije*

Na položajima ispred 1. armijske grupe pred napad na Mladenovac, nalazile su se snage njemačke armijske grupe »Srbija« koje su branile prilaze Beogradu i komunikacije Kraljevo - Kragujevac - Beograd i Niš - Mladenovac - Beograd. U sastavu te grupe nalazile su se ove snage:

- u zoni 1. proleterskog korpusa: dijelovi 7. njemačke divizije »Princ Eugen« i 117. lovačka divizija, koja je bila u pokretu iz Grčke, preko Kraljeva i Kragujevca prema Beogradu; 1. puk divizije »Brandenburg«; puk »Tvrđava Beograd«; 5. puk za osiguranje željeznica; dva puka Ruskog zaštitnog korpusa (RZK); dijelovi 2. i 3. policijskog dobrovoljačkog puka i više samostalnih bataljona.<sup>793</sup>

<sup>792</sup> A VII, mikrofilm, NAV-N-T-314, film 32, snimak 2-34. Ratni dnevnik, Komande operativne grupe generala Šnekenburgera.

<sup>793</sup> Jurišni bataljon njemačke 2. oklopne armije, padobranski bataljon »Brandenburg«, 202. oklopni bataljon, 837. bataljon za osiguranje, kao i nekoliko landenšicen bataljona.

- u zoni 12. udarnog korpusa; četnička 4. grupa jurišnih korpusa; Cersko-majevička grupa korpusa; 3. puk Srpskog dobrovoljačkog korpusa; dijelovi Srpske dobrovoljačke straže; njemački 5. SS puk; 3. puk bjelogardejskog Ruskog zaštitnog korpusa i 595. motorizovani puk žandarmerije.<sup>794</sup>

Pokušaj 7. SS divizije »Princ Eugen«, 5. policijskog puka i 1. puka »Brandenburg« da uz podršku 202. oklopnog bataljona potisnu 5. krajišku diviziju i zauzmu Aranđelovac, ostao je bez uspjeha. Neprijatelj je u toj borbi pretrpio velike gubitke. Poslije tih borbi, glavnina 7. SS divizije orijentisana je prema dolini Velike Morave prema jedinicama Crvene armije, a odbranu Topole preuzeo je 14. lovački puk ojačan divizionom 7. artiljerijskog puka i dijelovi divizije »Brandenburg«. Peta divizija NOVJ posjela je puteve Mladenovac - Smederevska Palanka i Smederevska Palanka - Topola.<sup>793</sup>

Vrhovni komandant je naredio Štabu 1. armijske grupe da 6. oktobra pripremi napad na Beograd. U naređenju se, pored ostalog, kaže: »Preduzmite mjere za napad na Obrenovac... Napad na Beograd je vezan za operacije Crvene armije... Cijela vaša grupa od 9 divizija mora da učestvuje u napadu na Beograd Naša je želja, a i Rusi su toga gledišta, da u Beograd uđu prvo naše jedinice.«<sup>796</sup>

Jedinice 1. proleterske divizije zauzele su 9. oktobra sljedeći raspored, pripremajući se za napad na Mladenovac, Sopot i Ralju i dalji prodor prema Beogradu:

- 1. proleterska brigada - na prostorijsi Rogača - Kosmaj;
- 3. krajiška proleterska brigada na prostorijsi Pružatovac, s tim što su se 3. i 5. bataljon nalazili u sjevernom, a 1, 4. i 6. bataljon u južnom dijelu sela, dok je 2. bataljon zadržan u istočnom dijelu sela Velika Ivan» ča. Štab Brigade bio je u centru s. Pružatovca;
- proleterska na prostorijsi s. Ranilović, a 8. crnogorska na prostorijsi s. Venčane, obje u rezervi Štaba Divizije;
- 6. lička proleterska divizija »Nikola Tesla« nalazila se lijevo od 1. proleterske, orijentisana prema Barajevu; 21. divizija na prostorijsi Vračevšnica - Ugljarevo - Šatornja, a 17. divizija sjeverno od Kragujevca.

U takvoj situaciji 3. krajiška proleterska brigada dobila je zadatak da ovlada dijelom komunikacije južno i sjeverno od Mladenovca, i to od Vlašskog Polja do Brešća i sjeverno od puta Topola - Mladenovac na dijelu od željezničke stanice Grabovac do Mladenovca, poruši željezničku prugu Smederevska Palanka - Mladenovac i, po mogućnosti,

<sup>794</sup> AVII, k. 43, br. reg. 2/1. Poslijeratna izjava generala Felbera, k. 76A, br. reg. 57/3a. Poslijeratna izjava generala Andreasa, mikrofilm NAV-N-T-311, film 193, snimak 332. Telegram Komande Jugoistoka od 8. 9. 1944, mikrofilm NAV-N-T-311, film 93, snimak 335-62. Dnevni izvještaj Komande Jugoistoka od 9. 10. 1944, mikrofilm NAV-N-T-311, film 193, snimak 678-82. Dnevni izvještaj Komande Jugoistoka od 17. 9. 1944. Mikrofilm NAV-N-T-311, film 193, snimak 770-82. Dnevni izvještaj iste komande od 15. 9. 1944. i 19. 9. 1944. Pavle Babac: »Operacije 1. armijske grupe u zapadnoj Srbiji« od 21. 9.-14. 1944. Vojnoistorijski glasnik 6/1956. str. 60.

<sup>795</sup> AVII, k. 11, reg. br. 10/1. Zapoviest Štaba 14. SS puka od 27. 9. 1944, br. reg. 14/19. Izvještaj 7. SS divizije k. 782. A, br. reg. 44/3. Izvještaj Štaba 5. krajiške divizije od 23. 10. 1944. Dnevni izvještaj Komande Jugoistoka od 26. 9. 1944. Zbornik: dok. 201, str. 112. Izvod iz operacijskog dnevnika Štaba 1. proleterskog korpusa.

<sup>796</sup> Beogradska operacija, str. 143.

oslobodi Mladenovac. Prva i 13. proleterska brigada dobile su zadatak da nastupaju prema Beogradu i presjeku put Ralja - Mladenovac.<sup>797</sup>

Prije napada jedan bataljon 4. krajiške brigade 5. divizije, napao je 8/9. 10. 1944. neprijatelja s jugoistočne strane i iznenadio ga u Mladenovcu. Međutim, neprijatelj je izvršio protivnapad i prisilio taj bataljon da se povuče, uz gubitke od jednog poginulog i 10 ranjenih boraca.<sup>798</sup>

Mladenovac je branilo oko 300 Nijemaca, sa 3 topa i 6 tenkova, i manja grupa četnika, koji su se nalazili na periferiji grada.<sup>799</sup>

U to vrijeme u 3. krajiškoj proleterskoj brigadi je bilo: 1.823 borca, od kojih 159 drugarica, odnosno 133 oficira, 176 podoficira i 1.514 boraca. Od naoružanja je imala jedan protivtenkovski top 47 mm, 6 teških minobacača (5 italijanskih i 1 ruski), 13 lakih minobacača (7 engleskih, 3 italijanska i 3 njemačka), 7 teških mitraljeza (6 italijanskih i 1 jugoslovenski), 89 puškomitraljeza (39 jugoslovenskih, 24 njemačka, 15 engleskih i 11 italijanskih), 80 mašinki, (28 ruskih, 35 engleskih, 12 njemačkih i 5 ostalih), 862 puške, (486 jugoslovenskih i njemačkih, 335 italijanskih, 14 engleskih i 24 ruske), 10 protivtenkovskih pušaka, 4 tromblona, 112 pištolja, 858 ručnih granata i 326 konja, od kojih 39 jahaćih i 287 tavnih.

Jedinice 3. krajiške brigade dobile su slijedeće zadatke i napadale:

- 1. bataljon ojačan Minerskim odjeljenjem dobio je zadatak da krene iz rejona s. Pružatovac, pređe put Topola - Mladenovac, poruši željezničku prugu kod Međulužja, i čvrsto zatvori pravac Smederevska Palanka - Mladenovac;

- 3. bataljon da krene iz s. Pružatovca, pređe put Topola - Mladenovac, rećicu Lug i željezničku prugu, i napadne neprijatelja s juga duž željezničke pruge;

- 4. bataljon da pređe potok Alinac i komunikaciju Mladenovac - Ralja u rejonu Brešće, obrne front i napadne neprijatelja sa sjevera, duž puta Kriva lipa (tt 370) - Mladenovac;

- 6. bataljon »Mateoti« da krene za 4. bataljonom i demonstrativno napadne neprijatelja u garnizonu Mladenovac sa zapada, osnovnim pravcem k. 197 - tt 171 - centar grada;

- 5. bataljon da krene za 4. bataljonom, pređe potok Alinac, izbije na komunikaciju i produži prema željezničkoj stanici Vlaško Polje, s tim da poruši komunikaciju u rejonu Vlaškog Polja i zatvori pravac Ralja - Mladenovac. Jednom četom da napada duž komunikacije i sadejstvuje sa 3. i 4. bataljonom, i

- 2. bataljon da se zadrži u s. Pružatovcu u brigadnoj rezervi, a sa jednom četom i minerskim odjeljenjem poruši mostove na r. Milatovici, sjeverno od željezničke stanice Grabovac, obezbjedi desni bok i spriječi eventualnu intervenciju neprijatelja s pravca Topole.

U toku dana izvršene su temeljite pripreme za predstojeće borbe: smotra jedinica; pregled i čišćenje naoružanja i popuna municijom; po-

<sup>797</sup> Naređenje Štaba 1. proleterske divizije od 9. oktobra 1944. u 00 časova za napad na Mladenovac i željezničku prugu Mladenovac - Ralja, tom 1, knj. 13, dok. br. 79, str. 194-197.

<sup>798</sup> Zbornik, tom 1, knj. 14, str. 99. Izvještaj Štaba 5. divizije za period od 10. do 15. 10. 1944.

<sup>799</sup> A VII, k. 714. br. reg. 14-1, f. 1/1.

jačana ishrana ljudstva i pripremljena suva hrana; rasterećene bataljonske komore i drugo. Posebno brižljive pripreme izvršene su sa mladim borcima. Održani su kratki politički časovi borcima i istaknut značaj oslobođenja Mladenovca. Obezbjedenje divizijske bolnice preuzela je 8. crnogorska brigada. Borbeni znaci za predstojeću akciju bili su: označavanje mjesta dokle su jedinice stigle - jedna raketa ispaljena u pravcu neprijatelja; »naišli smo na jak otpor neprijatelja« - dvije jednobojne rakete, »povlačimo se« - tri jednobojne rakete ispaljene u pravcu neprijatelja.

Komandno mjesto Štaba Brigade i brigadno previjalište nalazili su se pozadi 6. bataljona »Mateoti« u rejonu k. 197, a hiruška ekipa u s. Pružatovcu.

Napad svih jedinica počeo je jednovremeno, 9. oktobra u 21 čas sa 1 časom zakašnjenja, umjesto u 20 časova, kako je to bilo predviđeno naredjenjem Štaba Divizije.

Pošto su bili obavješteni da im je upućena pomoć, Nijemci su u Mladenovcu i prilaznim putevima, odmah u početku borbe, pružali vrlo žilav otpor. Već poslije nekoliko časova Nijemci su odbacili jedinice 1. i 13. proleterske brigade i 5. bataljona 3. krajiške brigade od puta koji vodi od Beograda preko Vlaškog Polja i pojačali odbranu Mladenovca. Kombinovani njemački odred koji je izvršio intervenciju, sačinjavali su: 1. bataljon 749. puka 117. lovačke divizije, jedna četa samohodnih topova i dvije čete teških protivtenkovskih topova protivoklopnog bataljona 7. SS divizije, jačine oko 450 vojnika pod komandom majora Šmuclera (Schlutzler), komandanta protivoklopnog bataljona 7. SS divizije.<sup>800</sup>

Cilj neprijatelja je bio da pojača odbranu u Mladenovcu i deblokira garnizon u Topoli, oko kojeg su stezale obruč jedinice 5. krajiške divizije i 2. krajiške brigade 17. istočnobosanske divizije.

S obzirom na pristizanje svježih snaga neprijatelja, svi pokušaji jedinica 3. krajiške brigade da zauzmu Mladenovac, ostali su bez uspjeha. Bataljoni su bili prisiljeni da se povuku na polazne položaje i dejstvuju na bokove neprijateljeve motorizovane kolone koja se kretala od Ralje prema Mladenovcu.

Čim je borbena grupa majora Šmuclera deblokirala garnizon u Mladenovcu i otklonila opasnost, dio grupe od 10 tenkova i oko 200 vozila probio se na jug i deblokirao garnizon ti Topoli, ali je i sam, daljim razvojem situacije, bio blokiran. Dio te grupe ojačao je garnizon u Mladenovcu.<sup>801</sup>

Sve do 12. oktobra borbe su vođene na dijelu komunikacije od željezničke stanice Vlaško Polje do željezničke stanice Grabovac i oko s. Markovca. U međuvremenu, 9. oktobra, oko 24 časa naišao je transportni voz od Niša prema Mladenovcu i naletio na potrganu prugu koju je pravovremeno porušio 1. bataljon kod s. Međulužja. Lokomotiva je iskočila i voz se zaustavio. Nastao je pravi lom i haos. Nijemci su pokušali da iskaču iz vagona i pruže otpor. Jedinice 1. i jedna četa 3. bataljona 3. krajiške brigade, koje su se nalazile u zasjedi, otvorile su snažnu

<sup>800</sup> A VII, mikrofilm, NAV-N-T-314, film 32, snimak 494-6.

<sup>801</sup> Zbornik, tom 1, knj. 13, dok. 186, i knjiga depeša Štaba 1. proleterske divizije, str. 494—496.



mitraljesku vatru i prisilile posadu na predaju. Pokušaj jedne grupe od dvadesetak Nijemaca, koji su uspjeli da iskoče iz voza i da pruže otpor, ostao je bez uspjeha.

Cijela posada voza je likvidirana. Uništena je lokomotiva sa 25 vagona. Zaplijenjene su veće količine raznovrsnog ratnog materijala i opreme - oružja, municije, odećne opreme, artikala ishrane, radio-aparata, šivaćih mašina, posuđa i drugog koje su Nijemci opljačkali u mjestima kroz koja su prolazili.

Sav zaplijenjeni materijal, izuzev naoružanja i municije, predat je NO odboru sela Međulužje koji je od ranije radio ilegalno na tom terenu. Zbog tako nastale situacije, 1. bataljon ostao je u širem rejonu s. Međulužja i pruge Velika Plana - Mladenovac, istočno od puta Topola - Mladenovac, dok su ostali bataljoni dejstvovaH zapadno od komunikacije Mladenovac - Topola. Sve do 12. oktobra borbe su vođene sa neizmjenjenom jačinom.

Dok su jedinice 3. proleterske krajiške brigade vodile borbu oko Mladenovca 10. oktobra, vrhovni komandant poslao je komandantu 1. armijske grupe, Peki Dapčeviću, direktivu u kojoj se kaže:

*»Najkasnije 11. a ako je ikako moguće, i danas 10. ov. mj., tvoje jedinice trebalo bi da se sretnu sa jedinicama Crvene armije kod Palanke, Velike Plane, Donje Rače ili kod Brzana, gdje su se već juče prebacile preko Morave prethodnice Crvene armije. Jedno odjeljenje Crvene armije nalazi se na pola puta između Kragujevca i Brzana kao pobočna zaštitnica. Jedno odjeljenje nalazi se kod Male Plane, a glavnina će vjerovatno već danas stići na ovo mjesto.*

*Ovdje će tvoje jedinice biti posađene na kamione i brzo krenuti u pravcu Beograda. U tom pravcu kreću krupne snage Tolbuhina sa jednim ojačanim tenkovskim korpusom. Jedna tvoja divizija mora po svaku cijenu braniti komunikaciju Kragujevac - Topola. Šaljite hitno brza izviđačka odjeljenja naprijed radi kontakta sa dijelovima Crvena armije. Sve ove operacije su u sporazumu sa Tolbuhinom sa kojim držimo tijesan kontakt. Politički je važno, a to je i moja želja, da naše jedinice prve uđu u Beograd.«<sup>802</sup>*

Zadatak da čvrsto drži komunikaciju Kragujevac - Topola, dobila je 17. istočnobosanska divizija, a vezu s jedinicama Crvene armije prvo su uspostavili dijelovi 21. srpske divizije.

Jedinice 3. krajiške proleterske brigade, dejstvovale su 10. i 11. oktobra 1944. na komunikaciju Topola - Mladenovac i vršile pritisak na neprijateljev garnizon u Mladenovcu. Naročito žestoke borbe vođene su na odsjeku s. Belosavci - Markovac. Pokušaj 3. krajiške i dva bataljona 4. krajiške brigade, koji su 11/12. oktobra 1944. napadali s istočne strane da zauzmu Mladenovac, ostao je bez uspjeha.

U međuvremenu su prvi ešeloni 3. ukrajinskog fronta prešli jugoslovensko-bugarsku granicu i slomili odbranu Nijemaca u prigraničnoj zoni. Poslije izbijanja u rejon Negotin - Rgotina - Zaječar uspostavljeno je neposredno borbeno sadejstvo jedinica 14. korpusa NOVJ i jedinica Crvene armije. Od 28. septembra do 10. oktobra, 57. armija Crvene ar-

<sup>802</sup> zbornik, tom 1, knj. 13, dok. br. 97.

mije u sastavu 64, 68. i 75. streljački korpus, ojačani većim brojem samohodnih i artiljerijskih pukova i inženjerskih bataljona, nastupajući na pravcima: Štubik - Požarevac, Rgotina - Požarevac i Zaječar - Paraćin, u sadejstvu sa 14. korpusom NOVJ, slomile su otpor Nijemaca i četnika, i do 10. oktobra izbile u dolinu Velike Morave te uspostavile solidne mostobrane na lijevoj obali rijeke. Dejstvom iz pozadine neprijatelja i na komunikacije, 14. korpus omogućio je brz prodor jedinica Crvene armije i, u potpunosti, izvršio postavljenu zadatak.

U borbu je uveden ojačani 4. motorizovani Gardijski korpus Crvene armije sa zadatkom da razvije uspjeh 57. armije prema Beogradu. Prebacivanje preko Velike Morave počelo je 1. oktobra i razvijajući uspjeh pod vrlo teškim uslovima, do 12. oktobra izbio ispred Topole i Mladenovca. Četvrti korpus je podržavala 22. protivavionska divizija.<sup>803</sup> Toga dana jedinice 10. krajiške brigade i po jedan bataljon 2. krajiške i 4. brigade 21. divizije, i 36. tenkowska brigada 4. mehanizovanog gardijskog korpusa, slomile su otpor neprijatelja i oslobodile Topolu. Neprijatelj je imao veliki broj poginulih, ranjenih i zarobljenih. Zaplijenjene su veće količine ratne tehnike, naoružanja i opreme.

U isto vrijeme jedinice 17. divizije odbile su napad njemačke 117. lovačke divizije koja je sa 181. i 297. divizijom i dva bataljona 1. brdske divizije, branila rejon Kragujevca i pokušala da prodre do Topole i deblokira garnizon u Topoli.

Ostatak njemačke posade i odred majora Šmuclera, probijali su se teškom mukom iz Topole prema Mladenovcu. Razvila se vrlo žestoka borba u rejonu Belosavci - Markovac između jedinica 3. krajiške proletherske brigade i ostataka Šmuclerove grupe.

Borci 1, 3. i 2. bataljona 3. krajiške proletherske brigade i borci Crvene armije susreli su se oko 12 časova 12. oktobra. Štab 3. krajiške proletherske brigade susreo se sa komandantom 4. motorizovanog gardijskog korpusa, generalom Zdanovom. Koncentričnim dejstvom jedinica 3. i 4. krajiške brigade i jedinica 4. motomehanizovanog Gardijskog korpusa Crvene armije, uz snažnu podršku gardijskih minobacača (kaćuša), artiljerije i tenkova oslobođen je Mladenovac 12. oktobra u 21 čas.<sup>804</sup>

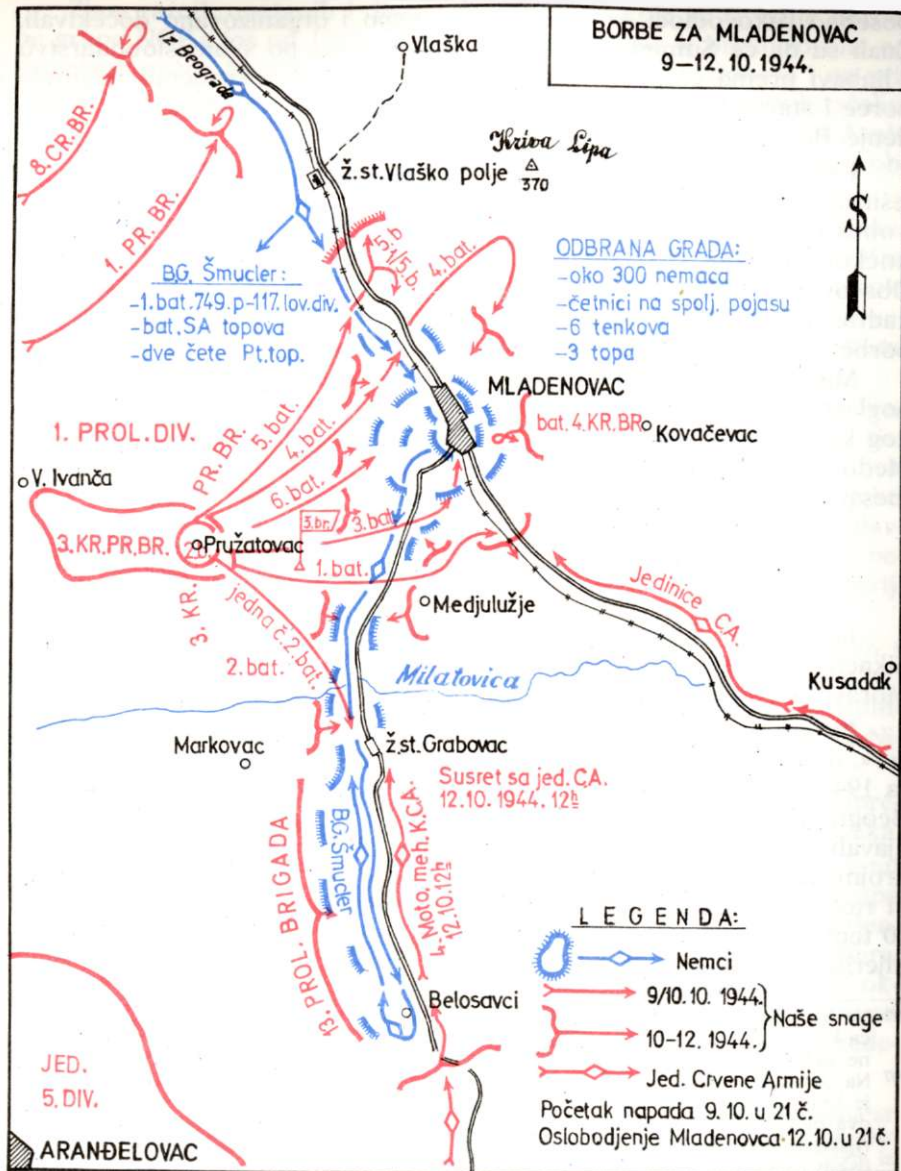
U toku trodnevnih borbi za Mladenovac samo 3. krajiška proletherska brigada ubila je 130 i zarobila 20 njemačkih vojnika. Uništeno je 14 kamiona, 1 tenk, 2 lokomotive i 25 vagona. Zaplijenjeno je 18 kamiona, 8 puškomitraljeza, 250 pušaka, oko 600 pari odijela i veće količine druge ratne opreme. Uništeno je 10 puškomitraljeza »breda«. Gubici 3. krajiške brigade bili su 9 poginulih i 12 ranjenih.<sup>805</sup>

Do masovnog susreta između boraca i jedinica 4. gardijskog motomehanizovanog korpusa Crvene armije, 3. krajiške brigade i naroda okolnih sela Belosavaca, Markovca, Međulužja i ostalih došlo je 12. oktobra poslije podne. Sav narod je bio na nogama. Oduševljenju nije bilo kraja. Još od pristizanja naših jedinica u Šumadiju, pristizale su svakim danom u jedinice Brigade sve brojnije grupe mladića i djevojaka iz

<sup>803</sup> Beogradska operacija, str. 169, 186, 195-196.

<sup>804</sup> Milutin Morača, 5. *krajiška divizija*, str. 284, izdanje VIZ, Beograd, 1984.

<sup>805</sup> A VII, k. 714. br. reg. 28/1-2, i tom 1, knj. 13, dok. 183, str. 467.



Arandelovca, Mladenovca, Sopota i drugih mjesta. Iz Beograda su stizale desetine i stotine dobrovoljaca - radnika, đaka, intelektualaca i drugih profesija, među kojima je bio i znatan broj učesnika oružanih i diverzantskih akcija koje su izvodili pune tri godine u okupiranom Beogradu. Samo iz Mladenovca i okoline u jedinice 3. krajiške brigade pristiglo je 382 mladića i djevojke, od kojih samo iz sela Koračiće 156, među kojima i Života Ilić, borac sa Solunskog fronta i prvog svjetskog rata. Njihovom dolasku posebno su se obradovali stari borci Krajišnici,

posebno rukovodioci, koji su ih vrlo lijepo i organizovano dočekivali. Znali su da će Šumadinci i Beograđani, čuveni po svom slobodarstvu i ljubavi prema otadžbini i narodu, dostojanstveno zamjeniti poginule borce i starješine i, kao dobri borci, dati ogroman doprinos za oslobođenje Beograda.

I pored danonoćnih borbi sa nadmoćnim neprijateljem, pred starijinskim kadrom jedinica stajali su i drugi vrlo značajni zadaci: prihvati i obuka mladih boraca i organizaciono učvršćenje jedinica i pomoć političkom rukovodstvu sa terena na učvršćenju organa narodne vlasti. Oba ova zadatka, uz ogromno zalaganje i požrtvovan rad rukovodećeg kadra, uspješno su sprovedeni i jedinice pripremljene za predstojeće borbe.

Mještani sela Međulužja kod Mladenovca, za vrijeme svečanosti jednoglasno su 6. maja 1945. proglasili druga Viktora Kučana, tada političkog komesara Beogradske brigade KNOJ-a, za počasnog građanina sela Međulužja. On je za vrijeme oslobođenja Mladenovca bio politički komesar 1. bataljona 3. krajiške proleterske brigade.<sup>806</sup>

### *Brigada u borbama za oslobođenje Beograda*

Izbijanjem jedinica 1. armijske grupe i 14. Korpusa NOVJ na komunikaciju Kragujevac - Beograd i jedinica Crvene armije u dolinu Velike Morave, stvoreni su uslovi za oslobođenje Beograda.

Prilaze i odbranu Beograda branila je korpusna grupa »Šnekenburger«, nazvana po imenu generala Vilija Šnekenburgera, koji je, 5. oktobra 1944, poslije povlačenja njemačkih snaga iz Banata, primio odbranu Beograda. Brojno stanje te grupe iznosilo je oko 30.000 vojnika. Sačinjavali su je dijelovi 117. i 118. lovačke i 20. protivavionska divizija, te brojni samostalni pukovi, pukovske borbene grupe i samostalni bataljoni različite namjene - oko 40 bataljona, 4 tenkovska bataljona sa oko 70 tenkova i oko 200 artiljerijskih oruđa zemaljske i protivavionske artiljerije.<sup>807</sup>

<sup>806</sup> Na osnivačkoj skupštini 2. aprila 1949. svojoj seljačkoj radnoj zadrugi su dali ime »Treća krajiška«. Istovremeno su Viktora Kučana izabrali za počasnog člana Seljačke radne zadruge »Treća krajiška«.

<sup>807</sup> Na osnovu obimne njemačke dokumentacije, operativnu grupu Šnekenburgera, koja je branila zonu Beograda, sačinjavali su: dijelovi 117. divizije (1. bataljon 373. puka, dva bataljona 737. puka, 16. četa 749. puka, 1. divizion i štabna baterija 670. artiljerijskog puka, bataljon za vezu, 117. pt divizion, baterija pt topova »Bdic«, baterija brdskih topova 3 čete inženjerskog bataljona, dva tenkovska izviđačka voda, dijelovi 118. divizije (ojačani 750. puk, 3 divizion 668. artiljerijskog puka 1 četa oklopnih lovacu, 3. četa inženjerskog bataljona), dijelovi 20. divizije (38. protivavionski puk, dvije baterije 745. protivavionskog divizion 1 i druge jedinice), borbene grupe, »Dizner« (oko 7 bataljona za obezbjeđenje, tri artiljerijske baterije i protivtenkovski odred), borbena grupa »Jungenfels« (5. SS policijski puk, 696. bataljon poljske žandarmerije, 202. tenkovski bataljon, bataljon divizije »Brandenburg«, dva artiljerijska divizion 1 i druge jedinice), 191. brigada samohodnih topova, borbene grupe »Rudno«, zaostali dijelovi 92. motorizovane brigade, 440. tvrđavska brigada, puk »Tvrđava« Beograd, 18. SS policijski puk, dijelovi 1, 2, 3. i 9. policijskog puka, Dopunski puk poljske žandarmerije, dva bataljona 146. dopunskog puka, 28. bataljon za obezbjeđenje, 12. tenkovski bataljon, vojnoprivredni bataljon »Jugoistok«, 26. motorizovani tehnički bataljon, 522. i 555. inženjerski bataljon. Inženjerski jurišni bataljon, vazduhoplovni bataljon za uzburu »Hofman«, jedinice za uzburu »Zišman«, drugi divizion samohodnih topova

Zbog raznih oružanih i diverzantskih akcija koje su izvodile borbeno grupe NOP-a još od 1941, odbrana Beograda bila je organizovana na savremen način. Spoljni odbrambeni pojas od Save do Dunava i na prilaznim putevima izgrađen je po sistemu jako utvrđenih otpornih tačaka. Protezao se od s. Ostružnice preko s. Kneževca i Resnika, ispred Avale i dolinom Zavojničke rijeke do utoka u Dunav kod s. Vinče. Ključni objekat odbrane nalazio se u širem rejonu planine Avale.

Neposredni pojas odbrane sačinjavali su utvrđeni rejoni na Čukarici, Banovom Brdu, Košutnjaku, Dedinju, Banjičkom visu, Konjarniku, Zvezdari i Velikom Vračaru. Oko tih uporišta bili su izgrađeni rovovi i saobraćajnice punog profila, betonski bunker i protivtenkovski rovovi, ispred kojih su postavljene protivtenkovske i protivpešadijske mine i žičane prepreke.

Najjače utvrđeni rejoni i otporne tačke u gradu bili su: Veliki Vračar, Terazije, Glavna pošta, Zgrada Vojne odeće, Kalemegdan, rejon Savskog mosta i Glavna željeznička stanica, zgrade ministarstava i rejon Električne centrale i druge jake državne zgrade. Svi ti rejoni i objekti bili su minirani i pripremljeni za kružnu i dugotrajnu odbranu. Na glavnim raskrsnicama i trgovima u gradu bili su izgrađeni teški i laki betonski bunker i za kružnu odbranu, s unapred postavljenim artiljerijskim i drugim oruđima.

Posadu su sačinjavale pješadijske jedinice, ojačane artiljerijskim i protivtenkovskim oruđima i ručnim bacačima »pancerfaust«. Svi ti rejoni i otporne tačke bili su međusobno povezani i sačinjavali su jedinstven vatreni sistem, a riječni tokovi Save i Dunava omogućavali su Nijemcima bolju organizaciju odbrane.

Nijemci su odlučili da Beograd brane sa najvećim mogućim naporom ljudstva i tehnike, i svaki čvor odbrane do posljednjeg čovjeka.

Pored jedinica koje su neposredno branile Beograd, u širem rejonu Požarevca i Smedereva ostala je odsječena njemačka korpusna grupa »Štetner«, sastava: glavnina 1. brdske divizije, jedinice divizije »Brandenburg« i 92. motorizovane brigade, pod komandom generala Štetnera, komandanta 1. brdske divizije, jačine oko 30.000 vojnika. Pošto 13. oktobra 1944. nije uspjela da se iz doline Velike Morave probije prema Kragujevcu, ova grupa dobila je zadatak da se probije pravcem Smederevo - Grocka i spoji se sa snagama u Beogradu.

7. SS divizije, nekoliko divizion zemaljske i protivavionske artiljerije 2. oklopne armije, dvije čete jurišnog bataljona »Rudos«, dijelovi vojnoprivrednog bataljona »Hrvatska«, dijelovi 23. željezničkog bataljona, protivtenkovska četa »Doner«, oklopna izviđačka četa, četa lovaca tenkova, 1. protivavionska baterija 4. SS oklopne policijske divizije, četiri baterije brdskih topova za uzbunu, dvije čete 521. bataljona za vezu, 672. i 832. radio četa, 3 čete 511. sanitetskog transportnog bataljona 1. četa 595. transportnog bataljona, 761. četa za snabdijevanje municijom, dijelovi 501. čete za snabdijevanje pogonskim gorivom, 923. autoremontna motorizovana četa, 533. auto-remontni depo i niz drugih jedinica, ukupno oko 30.000 vojnika.

Na lijevoj obali Save nalazila se novoformirana divizija »Betler« (»Booher«) za naročitu upotrebu novoformiranog 9. SS korpusa. Pored njemačkih jedinica, u odbranu Beograda bili su uključeni: Nedićeva gradska policija, dijelovi Srpske državne straže. Srpskog dobrovoljačkog korpusa i Belogardejskog Ruskog zaštitnog korpusa, pod neposrednom komandom generala Šnekenburgera.

Kvislinška vlada Milana Nedića napustila je Beograd 4. oktobra 1944. U Beč su stigli 10. oktobra 1944. Isto, str. 275.

U neposrednim borbama za oslobodenje Beograda, učestvovala su ove jedinice:

- 1. armijska grupa NOVJ, pod komandom general-potpukovnika Peka Dapčevića i političkog komesara pukovnika Mijalka Todorovića, sastava: 1. proleterski korpus (1. i 6. proleterska divizija, 5. krajiška divizija i 21 srpska udarna divizija);

- 12. udarni korpus (11. krajiška divizija, 28. slavonska divizija, 16. i 36. vojvođanska divizija i 23. srpska divizija 14. korpusa). Ukupno oko 55.000 boraca;

- 4. gardijski motomehanizovani korpus Crvene armije pod komandom generala V. I. Ždanova, sastava: 36. gardijska tenkovska, 13, 14. i 15. gardijska mehanizovana brigada, ojačani sa: 230. haubičkim artiljerijskim pukom, 140. minobacačkim pukom, 58. pukom gardijskih minobacača, 42. lovačkom protivtenkovskom brigadom, 22. protivavionskom divizijom i 218. inženjerskim bataljonom, i

- 75. streljački korpus Crvene armije sastava, 74. i 233. streljačka divizija, ojačana sa 73. i 109. gardijskom i 236. streljačkom divizijom i 5. gardijskom samostalnom motorizovanom streljačkom brigadom.

Napad je podržavao 9. avio-korpus 17. vazduhoplovne armije i jedinice Dunavske flotile Crvene armije.

Četvrti gardijski mehanizovani korpus sa jedinicama ojačanja imao je 17.022 vojnika, 160 tenkova, 20 samohodnih artiljerijskih oruđa, 31 oklopni automobil, 366 topova i minobacača, 674 mitraljeza, 15.710 pušaka i automata, 49 motocikla, 1.036 motornih vozila i 130 radio-stanica. Tada su sovjetske streljačke divizije brojale svaka oko 7.500 boraca.<sup>808</sup>

Odmah poslije oslobodenja Mladenovca, sve jedinice 1. i 12. korpusa NOVJ i 4. gardijski motomehanizovani korpus Crvene armije krenuli su prema Beogradu. U dvodnevним borbama i pored vrlo žestokih okršaja, oslobodile su Obrenovac i ovladale položajima na liniji Žarkovo - Banjica - Dedinje - Cvetkova mehana.

Štab 1. proleterskog korpusa izdao je 14. oktobra zapovjest svim jedinicama za opšti napad na Beograd.<sup>809</sup> Dvanaesti korpus je stavljen pod komandu 1. proleterskog korpusa.

Jedanaesta krajiška, 16. vojvođanska i 28. slavonska divizija napadale su opštim pravcem Žarkovo - Banovo brdo - Mihajlovac - Glavna železnička stanica - Pristanište na Savi; 6. proleterska divizija, komunikacijom Topčiderski vijenac - Vojna bolnica - Ulica kraljice Natalije - Knez Mihajlova ulica - Kalemegdan - Gornji grad; 1. proleterska divizija opštim pravcem Banjica - Dedinje - Slavija (danas trg Dimitrija Tucovića) - centar grada - Kalemegdan; 5. krajiška divizija, opštim pravcem Mali Mokri Lug i dalje desnom obalom Dunava - Aleksandrovom i Dušanovom ulicom prema Kalemegdanu.

Dvadeset prva srpska divizija zadržana je na prostoriji Beli Potok - Zuce - Leštane, 36. divizija između Obrenovca i Ostružnice i 23. srpska divizija u rejonu južno od Avale u rezervi Štaba 1. proleterskog korpusa.

<sup>808</sup> Beogradska operacija, str. 195-196. Petar Višnjić, n. d. 279.

<sup>809</sup> Zbornik, tom 1, knj. 13, dok. br. 158.

Četvrti gardijski motomehanizovani korpus napadao je opštim pravcem u zahvatu Avalskog drumu u pravcu Siavije, s tim što je 13. mehanizovana brigada dobila zadatak da se probije preko Mostara (danas Trg branilaca Beograda), prema Savskom mostu, a 14. motomehanizovana brigada preko Voždovca i Pašinog brda (danas Lekino brdo) ka Velikom Vračaru.

U drugom ešelonu nalazile su se 73. i 236. streljačka divizija Crvene armije u pokretu od Mladenovca preko Avale prema Beogradu.

Sedamnaesta divizija NOVJ dobila je zadatak da, u sadejstvu sa 93. i 113. streljačkom divizijom 68. streljačkog korpusa Crvene armije, oslobodi Kragujevac.

Za pripremu i podršku jedinica Crvene armije i NOVJ koje su učestvovala u oslobođenju Beograda, bilo je u početku angažovano oko 300 artiljerijskih oruđa i minobacača, da bi dva dana kasnije taj broj narastao na 533 cevi.

### *Napad je počeo u 22 časa 14. oktobra 1944.*

Štab 1. proleterske divizije poslije oslobođenja Mladenovca, zadržao je 3. krajišku proletersku brigadu u rezervi. Ona je 13. oktobra izvršila pokret i, na kraju dana, izbila na prostoriju oko željezničke stanice Ralja, gdje je zanoćila. Sutradan je produžila pokret i izbila u rejon Jajinca ispred s. Miloševac i Banjičkog visa.

Štab 1. proleterske divizije izdao je 14. oktobra u 20 časova naređenje štabovima brigada za napad<sup>810</sup> i postavio ove zadatke:

- 1. proleterskoj brigadi da iz rejona Banjice napada u zoni, desno, isključno ulica kralja Aleksandra i Ulica kraljice Marije, a lijevo isključno Bulevar oslobođenja - Krunska ulica - Dečanska i Vasina ulica;

- 8. crnogorskoj brigadi, da produži napad od Dedinja pravcem: Bulevar oslobođenja - Krunskom, Dečanskom i Vasinom ulicom prema Kalemegdanu, s tim da održava čvrstu vezu lijevo sa 6. ličkom divizijom;

- 3. krajiškoj proleterskoj brigadi da se kreće iza 1. proleterske, a 13. proleterskoj za 8. crnogorskom brigadom, obje u gotovosti za uvođenje u borbu i proširivanje uspjeha 1. proleterske i 8. crnogorske brigade.

U naređenju Štaba 1. proleterske divizije, pored ostalog, piše i ovo:

*»Mi sad izvršavamo historijsku zadaću u ovom ratu time što glavni grad naše otadžbine oslobađamo od fašističkog ropstva i izdajničke tiranije i vraćamo ga svome narodu i otadžbini .. . Sve naše jedinice uložice krajnji napor da se Beograd potpuno očisti u toku ove noći i sutra 15. ov. mj. .. . Odmah po zauzimanju centra grada 1. proleterska brigada istačice na zgradi »Albanija« na najgomjim spratovima velike zastave: jugoslovensku trobojku sa petokrakom zvijezdom u sredim i sa desne strane državnu zastavu SSSR-a«.*

Prvu proletersku diviziju podržavale su i s njom sadejstvovale jedinice 4. gardijskog motomehanizovanog korpusa: jedan artiljerijski

<sup>810</sup> Zbornik, tom 1, knj. 13, dok. br. 161, str. 376-379.



*Čiča Života Ilić iz sela Međulužja kod Mladenovca, borac sa solunskog fronta (pn'i s desna) u pokretu od Mladenovca prema Beogradu, oktobar 1944.*



*Borci brigade na tenku Crvene armije na putu od Ralje prema Avali i Beogradu, oktobra 1944.*



puk, dva bataljona minobacača, dvije tenkovske brigade i druga specijalna oruđa.

Izdata su i precizna uputstva o postupku i međusobnom sadejstvu jedinica u toku borbe i o ponašanju boraca. Štabovima brigada dodjeljeni su planovi grada radi lakše orijentacije. Borbeni znaci bili su: za 14. oktobar »Kijev - Konjev«; za 15. oktobar »Sloboda - Srbija«; za 16. oktobar »Dnjepar - Dunav«.

Optimističke procjene o brzom savladavanju otpora Nijemaca u gradu, zasnivale su se na slaboj i nepotpunoj procjeni neprijatelja od nekih organa naše obavještajne službe. Njihova procjena bila je da Beograd brane njemačke jedinice raznog sastava - jačine do tri divizije. Tvrdilo se da je »moral Nijemaca vrlo slab i da njemački vojnici u masama dezertiraju i prodaju svoju opremu. Slaba procjena bila je i o ulozi, mogućnostima i daljoj namjeri njemačke korpusne grupe »Štetter«, koja je bila odsječena i nalazila se u širem rejonu Požarevac - Smederevo.<sup>811</sup>

Međutim, pokazalo se da su Nijemci bili brojno mnogo jači, dobro organizovani i uporni, i da su borbe za Beograd trajale punih pet dana.

Štab 3. krajiške proleterske brigade, a posebno zamjenik komandanta Nikola Pećanac, nije bio zadovoljan mjestom i ulogom Brigade u oslobodenju Beograda. Radi toga je tražio da se Brigada uvede u borbu u prvom ešelonu. Međutim, iako članovi Štaba Brigade, nisu prihvatili razloge članova Štaba Divizije zašto je Brigada ostala u rezervi - izmorenost boraca u dotadašnjim borbama i napornim marševima i gubici koje je pretrpila u borbama oko Mladenovca, te da se u rejonu Smedereva nalaze jake neprijateljeve snage radi čega Štab Divizije mora imati jake rezerve - nije se moglo ništa više učiniti, već vojnički i disciplinovano pristupiti izvršenju zadatka, a borcima koji su nestrpljivo očekivali naređenje za napad, politički dobro objasniti.

Poslije jednočasovne artiljerijske pripreme, počeo je jednovremen napad na cijelom frontu. Razvila se vrlo žestoka borba. Iako je neprijatelj pružao žilav otpor, jedinice prvog ešelona prodirale su postepeno prema centru grada.

Treća krajiška proleterska brigada kretala se postupno i u rastresitim četnim i bataljonskim kolonama za 1. proleterskom brigadom, sem 5. bataljona, koji je za prvo vrijeme bio zadržan na Banjici. Oko 12 časova 15. oktobra Brigada je izbila ne liniju: Čubura - Svetosavska crkva - Karađovđev park sa koje je uvedena u borbu opštim pravcem: ulica Zorina (sada Ivana Milutinovića) - Tašmajdan - Glavna pošta - Bajlonova pijaca. Uz put je likvidirala nekoliko njemačkih grupa, koje su bile odsječene i branile se u tvrdim zgradama.

Pošto je 5. krajiška divizija, koja se nalazila na desnom krilu izvučena iz borbe i upućena prema Grockoj, 16. oktobra 3. krajiška proleterska brigada naišla je na jak otpor neprijatelja i dejstvovala u zoni: desno od obale Dunava, a lijevo uključno Ulica Štrahinjića bana, opštim pravcem; Ulica cara Dušana - Zavod za izradu vojne odjeće - ušće Save u Dunav. Na desnom krilu napadao je 2. bataljon uz desnu obalu Dunava prema ušću; 1. bataljon Dušanovom i Ulicom Štrahinjića bana pre-

<sup>811</sup> Zbornik, tom 1, knj. 13, str. 376.



*Motomehanizovane jedinice Crvene armije pred uvođenje u borbe za oslobodenje Beograda, oktobar 1944.*

ma Zoološkom vrtu i Kalemegdanu; 3, 4. i 5. bataljon između 2. i 1. bataljona prema Zavodu za izradu vojne deće, dok je bataljon »Mateoti« zadržan u rezervi u rejonu Bajlonove pijace i ulice Džordža Vašingtona. Pozadinski dijelovi i sanitetski organi Brigade zadržani su na Voždovcu. Štab Brigade nalazio se u Cetinjskoj ulici. Ovakav raspored ostao je sve do konačnog oslobodenja Beograda.

Prije nego što je 3. krajiška proleterska brigada uvedena u borbu, 4. krajiška brigada 5. divizije zauzela je do 11 časova 15. oktobra Konjarnik i Labudovo brdo, a zatim u sadejstvu sa 14. gardijskom motomehanizovanom brigadom Crvene armije, preko Cvetkove mehane, do zore 16. oktobra zauzela Gradsku bolnicu, Dunavsku železničku stanicu



i Električnu centralu,<sup>812</sup> ali je zbog intervencije neprijatelja iz pravca Grocke, bila izvučena iz borbe, sem jednog bataljona, s kojim je 2. bataljon 3. krajiške brigade uspostavio neposredan borbeni kontakt u rejonu Električne centrale koju je uporno branio.

Lijevo, preko Terazija, Vasinom i Knez Mihajlovom ulicom, prodirale su 1. proleterska i 8. crnogorska brigada.

U zoni napada 3. krajiške proleterske brigade Nijemci su, uz podršku tenkova, artiljerije i minobacača iz rejona Kalemegdana, pružali vrlo žilav otpor, posebno u ulici kralja Petra (sada 7. jula) i u Dušanovoj ulici, oko Prve muške gimnazije (»Moša Pijade«), Električne centrale i

<sup>812</sup> Milutin Morača, 5. *krajiška divizija*, str. 291, izdanje VIZ, Beograd, 1984.

objekata Zavoda za izradu vojne odjeće. Jakom mitraljeskom vatrom i ručnim bombama iz utvrđenih zgrada i bunkera, spriječavali su brz prodor jedinica. Borci 3. krajiške brigade lomili su otpor neprijatelja i osvajali ulicu po ulicu, blokove kuća, zgradu po zgradu, sprat po sprat. Poučeni iskustvom iz dotadašnjih uličnih borbi u oslobođenju Bihaća, Jajca, Teslića, Bugojna, Zenice, Banje Luke, Valjeva i drugih većih mjesta, oni su uz neposrednu podršku tenkova i artiljerije Dunavske ratne rečne flotile Crvene armije, koja se nalazila u rejonu Pančevačkog mosta i uz sadejstvo jednog motostreljačkog bataljona Crvene armije, lomili otpor neprijatelja i prodirali prema Kalemegdanu. Nijemci su vrlo često prelazili u protivnapad da bi što dalje odbacili jedinice Brigade i dobili u vremenu. Naročito jak protivnapad, uz podršku tenkova i artiljerije, izvršili su 17. oktobra iz rejona Zavoda prema Bajlonovoj pijaci da bi se spojili sa prednjim dijelovima Štetnerove grupe koja je nastupala od Smedereva i izbila do Cvetkove pijace. Međutim, svi pokušaji Nijemaca, pa i ovaj, da spriječe postepeno prodiranje 3. krajiške brigade prema Kalemegdanu, ostali su bez uspjeha. Od 17. do 19. oktobra naročito žestoke borbe vođene su za Električnu centralu i blok utvrđenih kuća oko nje, koju su Nijemci htjeli po svaku cijenu da povrate. Međutim, upornom odbranom boraca 2. bataljona i naoružanih radnika, budućih boraca Brigade koji su radili u centrali i učestvovali u borbi Nijemci nisu uspjeli. Zahvaljujući dobro pripremljenoj i dobro organizovanoj i izvedenoj akciji radnika, koji su presjekli kablove za miniranje, nije uništena Električna centrala.

U isto vrijeme, 1. proleterska brigada je, prodirući Kosovskom ulicom i Ulicom majke Jevrosime, Poenkarovom i Hilendarskom ulicom slomila otpor Nijemaca i zauzela Ratnički dom (danas Dom JNA) i Narodno pozorište, i prodirala dalje Vasinom ulicom prema Kalemegdanu, dok je 8. crnogorska brigada, uz podršku 36. gardijske tenkovske brigade Crvene armije izbila na Terazije i vodila borbu za zgradu »Albanije«, hotel »Balkan« i hotel »Moskvu«.

Jedna grupa bombaša 3. krajiške proleterske brigade i posada protivtenkovskog topa Crvene armije, uništile su zajedničkim dejstvom njemački tenk »tigar« 18. oktobra, koji je podržavao njemačku pješadiju u nastupanju Dušanovom ulicom u pravcu Bajlonove pijace.

Poslije jednočasovne artiljerijske pripreme, počeo je 19. oktobra u 18 časova jednovremeni opšti juriš na svim odsjecima fronta. Noću 19/20, oktobra 2. i 5. bataljon 3. krajiške, uz podršku tenkova, prodrli su desnom obalom Dunava do Nebojšine kule i ušća Save u Dunav, te sa ostalim bataljonima Brigade i, u sadejstvu sa 1. proleterskom, 8. crnogorskom i 36. gardijskom tenkovskom brigadom Crvene armije, slomili desnim obuhvatom oko 6 časova 20. oktobra otpor neprijatelja i ovladali tvrđavom na Kalemegdanu. Drugi bataljon 3. krajiške proleterske brigade, prvi je istakao zastavu Brigade na najvišem mjestu kalemegdanske tvrđave, a borci 8. crnogorske brigade na palati »Albanija«.

U toku borbi za Beograd stupilo je u Brigadu 438 novih boraca, mladića i djevojaka, Beograđana. Većina od njih pripadala je ilegalnim udarnim grupama. Pretežan broj tih mladih ljudi bio je naoružan. Čim



*Starešine i borci Crvene armije i 3. brigade pored jednog od sovjetskih tenkova. U Beogradu 18. oktobra 1944.*

je Brigada uvedena u borbu, prva grupa tih boraca priključila se njenim jedinicama u rejonu Kalenića pijace, a zatim su se prema mjeri nastupanja Brigade, u njen sastav uključivale nove grupe. Među tim mladim borcima, pored ostalih, bili su: Petar Stupar, Pajo Latas, Ilija i Dragan Petković, Vaso Milaković, Branko Stupar, Milan Marinko, Risto Dašić, Dragan Dimec, Gorazd Dekleva, Ivanka Ivanović, Marija Kovač, Milan Knežević, Dragoljub Kostić, Marko Krstić, Dragan Jovanović, Relja Jovanović, Svetozar Latinkić, Dragan Maršičević, Mihajlo Milenković, Milenko Milenković Oskar, Milić Miletić, Živko Milosavljević, Veselin Proviđalo, Svetolik Stanišić, Milutin Šefer, Jefto Latinović, Lazar Vještica i mnogi drugi.

Jedna od tih udarnih grupa u jeku najžešćih borbi, pod komandom braće Petra i Milana Bosnića, dejstvom iz pozadine unijela je pometnju među Nijemce, nanijela im osjetne gubitke i pomogla jedinicama 3. krajiške proleterske brigade da brže i sa manje gubitaka zauzmu nekoliko blokova kuća i popriječnih ulica, te brže prodiru prema Kalemegdanu.

Preostali njemački dijelovi (oko 1.600 vojnika) koji su branili Kalemegdan, uspjeli su da se spuste na obalu Save u rejon Pristaništa i da se inženjerskim desantnim čamcima izvuku na lijevu obalu Save.<sup>813</sup>

Do tada su dijelovi 6. proleterske i 28. slavonske divizije i jedinice 13. motomehanizovane brigade i 209. gardijskog streljačkog puka 73. divizije Crvene armije, slomili otpor neprijatelja u svojoj zoni nastupanja, i ovladali utvrđenim zgradama ministarstava i Glavnom željezničkom stanicom, a oko 10.30 časova 20. oktobra zauzeli Savski most, koji je odmah poslije osvajanja razminirala četa 13. gardijske motomehanizovane brigade. Pošto je obrazovan mostobran, do 12 časova na lijevu obalu

<sup>813</sup> Perica Višnjić; *Operacije za oslobođenje Srbije*, str. 308 - napomena 493.

Save pod udarima njemačke avijacije, prešli su: 211. i 214. puk 73. streljačke divizije Crvene armije, 13. proleterska brigada »Rade Končar« 1. proleterske divizije i dijelovi 6. proleterske divizije 1. proleterskog korpusa NOVJ.

Pokušaj Nijemaca da se u nekoliko uzastopnih protivnapada, uz snažnu podršku artiljerije i tenkova prebace do mosta i poruše ga, ostao je bez uspjeha. Poslije toga naše i jedinice Crvene armije produžile su nastupanje, slomile otpor neprijatelja, prešle Savu i oslobodile Zemun.

Oko 17 časova 20. oktobra dijelovi 6. proleterske i 28. slavonske divizije 1. proleterskog korpusa, u sadejstvu sa jedinicama 13. i 15. gardijske motomehanizovane brigade Crvene armije, izvršile su napad na blokiranu njemačku grupu pukovnika Cimermana, koja se probila do Ade ciganlije i, pod snažnom artiljerijskom i mitraljeskom vatrom i teškim uslovima, skelama i čamcima oko 6.30 časova 21. oktobra prebacila na lijevu obalu Save. Tada je bio slomljen i posljednji otpor Nijemaca u Beogradu.

### *Pokušaj Štetnerove grupe da se probije u Beograd*

Dok su jedinice 1, 5, 6, 28. i 36. divizije 1. armijske grupe, i motomehaniziranog korpusa Crvene armije vodile borbe za Beograd, Stetnerova korpusna grupa probijala se iz rejona Smedereva, preko Grocke, za Beograd da se spoji sa njemačkim snagama u Beogradu i zadrži Beograd u svojim rukama.

S tom grupom vođene su vrlo žestoke borbe na prilazima grada 16. i 17. oktobra. Pa, ipak, jedna njemačka motorizovana kolona probila se Smederevskim drumom od Cvetkove pijace, prema Vukovom spomeniku. Međutim, protivtenkovska oruđa jedinica Crvene armije zaustavila su kolonu i uništavala tenkove i motorna vozila, a jedinice drugog ešlona 3. krajiške proleterske brigade njemačku pješadiju. Bulevar je bio pretvoren u groblje njemačke tehnike - tenkova, artiljerijskih oruđa, oklopnih i transportnih vozila.

U međuvremenu su uništene i tri jake, međusobno odvojene grupe Nijemaca, u rejonima oko škole Vojislava Ilića, na Konjarniku i na južnim padinama Vračara.

Dok su u gradu vođene vrlo žestoke borbe za blokove zgrada i utvrđenih objekata, njemačka korpusna grupa »Štetner« probijala se od Smedereva preko Grocke, u zahvatu Smederevskog drumu, da bi se spojila s opkoljenim Nijemcima u Beogradu, lako je za vrijeme nastupanja trpila velike gubitke u borbama sa 75. streljačkim korpusom, 5. samostalnom motorizovanom i 15. gardijskom mehanizovanom brigadom Crvene armije, te jedinicama 14. korpusa NOVJ i 5. krajiške divizije 1. proleterskog korpusa - prednji dijelovi te grupe potisli su oko 22 časa 15. oktobra naše snage, i izbili na liniju: Stojčino brdo (k. 270) - Labudov šanac - Konjarnik. Prijetila je velika opasnost da se Nijemci probiju i udare u leđa našim jedinicama koje su vodile borbu u gradu.

Da bi se sa grupom probio u Beograd, general Štetner je sa poraenute linije uveo svježe snage u borbu. On nije prihvatio sugestiju generala Felbera, komandanta njemačke armijske grupe »Srbijak«, da proboj

izvrši manevrom između južne ivice grada i Avale, dolinom Topčiderske rijeke. Zaključio je da, s obzirom na vrijeme i pomanjkanje municije, proboj izvrši kraćim putem, energičnim dejstvom i u što kraćem vremenu.<sup>814</sup>

Istovremeno na pravcu Grocka - Boleč, 75. streljački korpus i 5. samostalna brigada Crvene armije i 7. brigada 23. divizije NOVJ, potiskujući zaštitnice Štetnerove grupe, ovladale su položajima s. Ritopek - Lipovica (k. 278) - Mali i Veliki kamen (k. 259) - Cisti Gaj (k. 210) - Marinovac (k. 211), sjeverno od Vrčina.

Međutim, snažnim protivudarom jedinica NOVJ i jedinica Crvene armije sa fronta i 21. divizije i 1. krajiške brigade bočno, uz podršku artiljerije i raketnih oruđa »kaćuša« i uz podršku 17. vazduhoplovne armije Crvene armije, neprijatelj je nabačen na r. Bolečicu.

Tako se 17. oktobra, na kraju dana Štetnerova grupa našla u vrlo kritičnoj situaciji, u potpunom okruženju i na vrlo uskom prostoru: od k. 280 dva kilometra sjeverno od s. Zaklopača - Belo brdo (k. 252) - Starac Vasino brdo (k. 275) - r. Bolečica - Golo brdo (k. 221) - Lipovica (tt 278), opterećena glomaznom tehnikom i prikovana ubitačnom vatrom artiljerije, bacača i automatskog oružja i boinbardovana iz vazduha. Na taj način propao je i posljednji pokušaj Štetnerove grupe da se probije prema Beogradu.

U takvoj situaciji naređeno je 21. diviziji 1. proleterskog korpusa i 1. krajiškoj brigadi 5. krajiške divizije da dejstvuju bočno na komunikaciju Grocka - Beograd i sadejstvuju jedinicama sa fronta.

Da bi spriječili dalji prodor »Štetnerove« grupe prema Beogradu, zajednička komanda 1. armijske grupe NOVJ i komanda jedinica Crvene armije angažovali su 12 brigada, jednu tenkovsku i dve motorizovane brigade i dva puka Crvene armije.

U takvoj situaciji pošto nije uspio da se probije u Beograd, komandant njemačke korpusne grupe general Štetner, uz saglasnost komandanta armijske grupe »Srbija« generala Felbera, odlučio je da napusti teško naoružanje i ratnu tehniku (oko 200 topova i 1.500 vozila) i da se pešadijom probije između Vrčina i Avale prema Obrenovcu. U Štabu 1. armijske grupe i 4. motomehanizovanog korpusa 17. oktobra 1944. pala je odluka da se Štetnerova grupa uništi. Svim jedinicama naređeno je da stupe u dejstvo. Došlo je do vrlo žestokih borbi, a naročito oko puta u rejonu Vrčin - Avala - Šuplji kamen (tt 295) južno od Avale. U toj borbi poginuo je general Štetner. Glavnina njegove grupe nije uspjela da se probije. Nakon vrlo žestokih borbi noću 18/19. oktobra, oko 12.000 njenih vojnika probilo se preko puta Ralja - Beograd u rejonu Šuplji kamen, a zatim produžili proboj prema rijeci Savi. Prihvatili su ih dijelovi divizije »Behter«, koji su stigli iz Šapca i omogućili im da se tek 22. oktobra prebace na lijevu obalu Save.

Glavnina Štetnerove korpusne grupe, uz snažnu podršku avijacije i artiljerije i dobro organizovano sadejstvo jedinica NOVJ i Crvene armije, razbijena je, uništena ili zarobljena jugoistočno od Avale 19. oktobra 1944. Samo 21. udarna divizija 1. armijske grupe zarobila je preko 1.100

<sup>814</sup> AVII, mikrofilm NAV-N-T-77, film 780, snimak 550051-83. Izvještaj o borbama armijske grupe »Srbija«, avgust-oktobar 1944.

vojnika i zaplijenila 200 topova raznog kalibra i oko 1.500 motornih vozila,<sup>815</sup> dok je 1. krajiška brigada zarobila oko 1.500 vojnika i oficira i zaplijenila 5 minobacača, 60 puškomitraljeza, 935 pušaka, 71 automat, 134 pištolja, 320 konja i drugu ratnu opremu.<sup>816</sup>

U borbama za Beograd Nijemci su imali oko 15.000 poginulih i 9.000 zarobljenih. Prva armijska grupa NOVJ imala je 2.953 poginula i 4.000 ranjenih. Jedinice Crvene armije imale su oko 1.000 poginulih.<sup>817</sup> Nijemci su izgubili cjelokupno teško naoružanje i tehniku.<sup>818</sup>

U Beogradu su, pored naoružanja i tehnike, zaplijenjeni i magacini sa velikim količinama municije, hrane i druge ratne opreme.

Samo u zoni 3. krajiške proleterske brigade poginulo je 1.093 Nijemaca, od kojih 16 oficira i 42 podoficira. Zarobljen je 351 Nijemac i 350 žandarma, koji su predati u sabirni logor za zarobljenike, dok je veći broj ranjen. Uništena su 4 automobila, 2 protivtenkovska topa i 12 puškomitraljeza. Zaplijenjeno je: 17 puškomitraljeza, 2 teška mitraljeza, 8 protivavionskih mitraljeza, 3 minobacača, 18 strojnica, oko 900 pušaka, 60 pištolja, 600 pari novih odijela i veće količine municije i druge ratne opreme.

Gubici Brigade bili su 52 poginula i 95 ranjenih. Poginuo je Lako Šobot, zamjenik komandanta 2. bataljona i komandir čete u 4. bataljonu, Drago Drača.<sup>819</sup> Ranjeni su načelnik Štaba Brigade Milorad Đukić, komandanti 1. i 5. bataljona Jovo Miljević i Ilija Radulović, politički komesar 2. bataljona Milan Skakić i politički komesar 2. čete 1. bataljona Simo Morača i drugi.

U borbama za oslobođenje Beograda postignuto je potpuno operativno i taktičko sadejstvo i saradnja između komandi, štabova, jedinica i boraca NOVJ i jedinica Crvene armije.

U beogradskoj operaciji izvršena je do tada najveća koncentracija jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, u kojoj su učestvovala i krupne mehanizovane, vazduhoplovne i pješadijske jedinice Crvene armije.

Učešće boraca NOVJ iz svih krajeva zemlje, vrlo žestoke ulične borbe u gradu, i na prilazima Beogradu, obrnuti frantovi pojedinih jedinica, herojstvo boraca NOVJ i Crvene armije i masovno učešće građana Beograda, a posebno omladine - čine osnovne karakteristike ove velike bitke.

<sup>815</sup> *Beogradska operacija*, str. 246.

<sup>816</sup> M. Morača, *Peta krajiška divizija*, 296.

<sup>817</sup> Milutin Morača, str. 296.

<sup>818</sup> *Beogradska operacija*, str. 246-247. Milutin Morača, *Peta krajiška divizija*. Zbornik, tom 1, knj. 14, dok. br. 109. Izvod iz operacijskog dnevnika Štaba 6. proleterske divizije br. dok. 133. Izvod iz operacijskog dnevnika 21. udarne divizije, br. dok. 162. Izvod iz operacijskog dnevnika Štaba 11. krajiške divizije. AVII, k. 96, br. reg. 18/1. Fotokopija izvoda iz referata o borbenim dejstvima 4. gardijskog mehanizovanog korpusa oktobra 1944. Zbornik, kut. 96, br. 13/1. Fotokopija borbenog izvještaja Štaba 57. armije Crvene armije od 19. 10. 1944.

<sup>819</sup> Zbornik, tom 1, knj. 13, br. dok. 87, str. 212, Operativni izvještaj Štaba 3. krajiške brigade.



Pored boraca Beogradana, koji su na razne načine izasn iz neugrada i priključili se jedinicama NOVJ, u vremenu od prelaska Operativne grupe divizija u Srbiju polovinom 1944. do početka operacije u Beogradu je dejstvovalo oko 2.000 boraca, koji su bili podijeljeni na tri osnovne i veći broj manjih borbenih grupa, koje je organizovala i pripremila partijska organizacija Komunističke partije Jugoslavije, za Beograd. Neke od tih grupa dejstvovala su još od početka rata.

Njihov zadatak bio je da onemoguće rušenje ključnih objekata prilikom povlačenja Nijemaca, kao što su Električna centrala, vodovod, Glavna pošta, zgrada Radio-Beograda, Željeznička stanica, Savski most i drugi. Kao dobri poznavaoči grada, borci tih borbenih grupa bili su izvrsni vođiči našim jedinicama do tih objekata, i zajedno sa borcima brigada učestvovali u savlađivanju neprijatelja u pojedinim objektima. Praktično cio slobodarski Beograd bio je na nogama. Građani Beograda prihvatili su ranjene borce, smještali ih u svoje domove ili u unaprijed pripremljena skloništa, hranili i njegovali sve do njihovog otpremanja u vojna prihvatilišta i bolnice. Oni su pružali dragocjene podatke o objektima i mjestima gdje su se skrivale pojedine odsječene grupe Nijemaca i njihovi agenti i pomagali našim borcima u njihovoj likvidaciji. Ozlojeđeni na Nijemce koji su 1941. piratskim napadom avijacije bombardovali Beograd i nanijeli mu ogromne žrtve, razaranja i materijalnu štetu, svi su željeli da daju punu pomoć borcima NOVJ i Crvene armije, u želji da se Beograd što prije oslobodi.

### *U oslobođenom Beogradu*

Poslije oslobođenja Beograda 6. proleterska i 21. udarna divizija 1. proleterskog korpusa i 12. korpus NOVJ i 19. pješadijska divizija Crvene armije, nastavile su ofanzivna dejstva, oslobodile Zemun i prodirale preko Srema prema Šidu i Vinkovcima. Prva proleterska i 5. krajiška divizija zadržane su na području Beograda.

Treća krajiška proleterska brigada raspoređena je u I, II, X i XIII kvart, i stavljena na raspolaganje Komandi grada Beograda. Bataljoni su posjeli: 1. bataljon I kvart; 2. bataljon - II; 3. bataljon - XIII; 4. bataljon - X, a 6. bataljon »Mateoti« rejon Kalemegdanske tvrđave. Peti bataljon stavljen je pod neposrednu komandu Komande grada Beograda. Štab Brigade smjestio se u Kosovskoj ulici u zgradu hotela »Kosovo« (sada »Union«).<sup>820</sup>

Zadatak Brigade bio je da obezbeđuje novoformirane organe narodne vlasti, nadležstva i ustanove; da pronalazi i privodi neprijateljeve grupe vojnika, koje su se prikrile u gradu i da zajedno sa narodom raščišćava ulice i izvlači leševe poginulih, prikuplja ratni materijal i obavlja druge garnizonske poslove. Samo za obezbeđenje nadležstva, ustanova i javnih zgrada angažovan je bio veliki broj ljudstva, sa ukupno 290 stražarskih mjesta.<sup>821</sup>

Međutim, osnovni zadatak komandnog kadra bio je da organizaciono učvrsti i sredi jedinice, da unaprijedi političku i vojnostručnu nast-

<sup>820</sup> Zbornik, tom 1, knj. 14, dok. br. 155 i AVII, k. 714. f. I/I, br. reg. 17/1.

<sup>821</sup> Arhiv VII, k. 714. br. reg. 28/1-2.

vu, a posebno da novopridošle borce što više obuču i učvrsti disciplinu. Poseban zadatak bio je politički rad sa narodom. Sve te zadatke borci Brigade su besprekorno i disciplinovano izvršili.

Život i rad borbenog sastava Brigade za vrijeme boravka u Beogradu bio je raznovrstan. Karakteriše se masovnim političkim radom u jedinicama i sa narodom u kvartovima u kojima je Brigada locirana. Održavane su razne kulturno-zabavne priredbe i predavanja, posjete boraca i omladine bioskopima, liječenje ranjenih i bolesnih boraca. Borci su pisali pisma rodbini i narodu u zavičaju. Održavane su četne konferencije i sastanci čelija članova Komunističke partije. Pored prenaoružanja i sređivanja oćečne opreme, izvedena su i školska gađanja u svim jedinicama. Ukratko, preduzete su sve mjere da se jedinice što bolje pripreme za predstojeća dejstva i da se borbena gotovost i moralno-političko stanje podignu na što veći stepen.

Za istaknutu hrabrost jedinica i boraca i postignute uspjehe u borbama za oslobođenje Beograda, Naredbom Štaba 1. proleterske divizije pohvaljene su jedinice Brigade: 4. bataljon, 1. četa 1. bataljona, 3. četa 3. bataljona, 3. četa 5. bataljona, Izviđačka grupa 6. bataljona »Mateoti« i telefonski vod Čete za vezu.<sup>822</sup>

Brojno stanje 3. krajiške proleterske brigade poraslo je na 3.226 boraca, odnosno 155 oficira, 178 podoficira i 2.893 borca. Od tog broja bile su 184 drugarice.<sup>823</sup>

Pošto je uočio izvjesne propuste, Štab 1. proleterskog korpusa regulisao je svojom naredbom i druga pitanja: odjevanje boračkog i starješinskog sastava i dužinu kose; pretres zgrada i zalazak u privatne stano ve i postupak prilikom oduzimanja oružja, ponašanje boraca na javnim mjestima i sva druga pitanja koja doprinose učvršćenju discipline, rada i moralnog lika boraca.

Dvadeset sedmog oktobra, vrhovni komandant NOVJ, maršal Jugoslavije Josip Broz Tito, izvršio je, na Banjici, smotru jednog dijela jedinica NOVJ koje su učestvovala u borbama za oslobođenje Beograda,<sup>824</sup> dok su njene ostale jedinice bile angažovane na zadacima garnizonske službe. Pošto je izvršio smotru, vrhovni komandant je održao govor pred postrojenim borcima. Zatim je izvršen defile jedinica pred svojim vrhovnim komandantom, koje je, u znak pozdrava, nadletila naša avijacija. Ta smotra u oslobođenom Beogradu, simbolizovala je i pokazala rezultate naše oslobodilačke borbe. Prije nepune tri godine u malom bosanskom mjestu Rudo, na smotri pred vrhovnim komandantom, stajala je samo novoformirana jedna brigada, sposobna za partizanski način ratovanja i relativno dobro naoružana, a sada se smotra održava u glavnom gradu Jugoslavije - Beogradu, na kojoj učestvuju postrojene brojne divizije i brigade, vrlo jake, dobro naoružane i sposobne za izvođenje borbenih dejstava u savremenim uslovima ratovanja.

<sup>822</sup> Arhiv VII, k. 714, br. reg. 6/1-9.

<sup>823</sup> Arhiv VII, k. 714, br. reg. 16/2-5, pregled brojnog stanja od 24. 10. 1944.

Na smotri su učestvovala: 1. i 13. proleterska brigada 1. proleterske divizije, 4. i 10. krajiška brigada 5. divizije, 2. proleterska i 4. srpska brigada 21. divizije, Konjička brigada, artiljerija i minobacači 120 mm iz 1, 5. i 6. divizije. Iz 3. krajiške brigade učestvo vao je samo predstavnički ešelon i Štab. Naredenje Štaba 1. proleterskog korpusa. Zbornik, tom 1, knj. 14, dok. br. 125.

U Beogradu je formirana italijanska partizanska brigada 28. oktobra 1944. sastavljena od boraca italijanskih bataljona »Mateoti« i »Garibaldi« i drugih Italijana koji su stupili u jedinice NOVJ i borili se do kraja rata. Ona je ostala u sastavu 1. proleterske divizije i, tek početkom juna 1945. rasformirana u Italiji.

Bataljon »Mateoti« izašao je 28. oktobra iz sastava 3. krajiške i lociran je u rejonu Malog Mokrog Luga i potčinjen Štabu Italijanske brigade,<sup>825</sup> koji se nalazio u Aleksandrovoj ulici br. 461, u Malom Mokrom Lugu. Od starješinskog kadra NOVJ, u Italijanskoj brigadi na dužnostima zamjenika političkih komesara u sva tri bataljona zadržani su starješine: Petar Krilić, Milivoje Zdravković i Pero Putniković.

Pošto je uspješno izvršila sve postavljene zadatke u garnizonu i predala dužnost Brigadi Korpusa narodne odbrane Jugoslavije, 3. krajiška brigada se 10. novembra prikupila na Banjici i smjestila u vojne kasarne. U međuvremenu je primila kompletno sovjetsko pješadijsko naoružanje, a staro predala u korpusno skladište na Dedinju, sem oružja njemačkog i engleskog porijekla, koje je predala 8. crnogorskoj brigadi. U Brigadi je formiran Prateći bataljon sastava: protivkolska baterija od 6 topova 45 mm; baterija minobacača 6 oruđa od 82 mm i protivavionska četa od 6 protivavionskih mitraljeza 14,5 mm. U svakom bataljonu formirane su tri streljačke i prateća četa. U svakoj streljačkoj četi formirana su tri streljačka i jedan vod lakih bacača 50 mm, a u pratećim četama vodovi teških bacača od 3 oruđa 82 mm, mitraljeski vod od 4 teška mitraljeza »maksim« i protivtenkovsko odjeljenje od dve protivtenkovske puške. Pri Štabu Brigade formiran je izviđački vod, a u bataljonima izviđačke i desetine za vezu. Od starog naoružanja zadržane su samo njemačke mašine.<sup>826</sup>

U međuvremenu je za popunu drugih jedinica iz 3. krajiške brigade upućen veći broj starješina i starih boraca. Samo na starješinske dužnosti od voda do brigadnog rukovodioca za popunu Brigade narodne odbrane u Beogradu, upućeno je 19 starješina,<sup>827</sup> među kojima i Viktor Kučan, politički komesar 1. bataljona, koji je postavljen za političkog komesara Brigade Korpusa narodne odbrane Jugoslavije (KNOJ-a).

Radi toga je u jedinicama 3. krajiške proleterske brigade došlo do kadrovskih promjena.

Naredbom Štaba 1. proleterske divizije br. 91 od 8. novembra 1944. za političkog komesara 1. bataljona postavljen je Dragan Rodić, a za zamjenika komandanta 2. bataljona Lazo Atlagić. Naredbom br. 167 od 13. novembra 1944. za komandanta Pratećeg bataljona postavljen je Lazo Uzelac, a za njegovog zamjenika Milan Tankosić. Za političkog komesara Pratećeg bataljona postavljen je Dragutin Bego, a za njegovog zamjenika Jovo Adamović.

<sup>825</sup> Naredba Štaba 1. proleterske divizije br. 66 od 29. oktobra 1944. AVII, knj. 718, br. reg. 2-2.

<sup>826</sup> AVII, k. 714, br. reg. 20/1-3. - Naredba Štaba 1. proleterske divizije br. 530, od 11. novembra 1944.

<sup>827</sup> AVII, k. 714, br. reg. 11/3-2. Naredba Štaba 3. krajiške brigade, br. 141/44. od 29. oktobra 1944.

Na dan formiranja, 22. avgusta 1942. u stroju 3. krajiške brigade nalazio se relativno mali broj žena-boraca. Iako je u to vrijeme omladinska organizacija na terenu bila vrlo jaka, a u njoj znatan broj djevojaka, čak više nego mladića, stav vojnog i političkog rukovodstva bio je da žensku omladinu treba zadržati na terenu, angažovati je na radnim akcijama i ne izlagati je smrtnim opasnostima u prvoj borbenoj liniji.

Početkom novembra 1942. kada je Prva proleterska divizija, poslije svog formiranja krenula iz Bosanskog Petrovca preko Ključa i Manjače za centralnu Bosnu, iz Drvara je, po direktivi sreskog rukovodstva stiglo preko 60 djevojaka i nekoliko mladića, u namjeri da se svrstaju u redove Brigade, prije svega, u 3. krajišku brigadu. Međutim, to im nije uspelo. Sem nekoliko omladinki koje su se odvojile i noću kraćim putem preko Bravska, pristigle brigadu u Ključu, i svrstale se u njene redove. Sve ostale, poslije objašnjenja vratile su se u Drvar, potpuno nezadovoljne takvom odlukom rukovodstva.

Međutim, što je vrijeme više odmicalo, sazrijevalo je i saznanje da od takve politike treba odustati. Već poslije oslobođenja Jajca i u borbama oko Teslića, broj djevojaka u jedinicama Brigade znatno se povećao. Izvjestan broj njih prekomandovan je i iz drugih brigada u 3. krajišku. One su raspoređivane na razne boračke dužnosti. U početku kao borci, a kasnije u sanitetsku službu, počev od četnih bolničarki, bataljonskih referenata saniteta i njihovih zamjenika, i u brigadnu i divizijsku bolnicu. S obzirom na to da se njihov broj svakim danom povećavao, izvjestan broj su postale vrlo hrabri bombaši, puškomitraljesci, desetari, a neke od njih komandiri vodova, politički komesari četa i njihovi zamjenici i komandiri četa.

Milica Ciganović, kao neustrašiv borac i puškomitraljezac, prva je postala komandir voda u 3. krajiškoj brigadi, a kasnije, kada je poslije ranjavanja prekomandovana u 10. krajišku brigadu, postavljena je za komandira čete. Zora Došen bila je politički komesar, a drugarica Zora Žujić politički komesar čete za vezu.

Izvjestan broj drugarica raspoređen je na dužnosti u radne vodove bataljona i u brigadnu intendanturu. Velike zasluge za uspjeh sanitetske službe u Brigadi imao je Marjan Kveder, koji je bio prvi brigadni ljekar, a kasnije rukovodilac brigadne bolnice.

Referenti saniteta bataljona i njihovi zamjenici, bile su drugarice borci: Bosa Bosnić, Joka Rokvić, Danica Kalaba, Danica Jelić, Mila Nešović, Dara Šćepanović, Mileša Jovanović, Dušanka Peruničić, Ljubica Purić, Smilja Čulibrk, Zora Čulibrk, Bosa Zorić, Sofija Vekić, Anda Jokić, Mileva Torbica, Gina Stanarević, Dara Ševo, Ljubica Zec i druge.

One su kao hrabri iiskusni borci ulagale velike napore da, uz pomoć referenta saniteta Brigade Marjana Kvedera, i pored oskudnih sredstava - lijekova i zavoja, zbrinjavanju i njezi ranjenika i bolesnika u Brigadi posvete dosta pažnje i dobro organizuju sanitet.

Poslije borbi na Neretvi i Sutjesci, izvjestan broj djevojaka i žena - koje su se povlačile sa Banije preko Drvara i Glamoča, i stradanja

ranjenika i napuštanja Centralne bolnice - priključio se 3. krajiškoj i ostalim brigadama Operativne grupe divizija. Najveći broj njih bio je raspoređen na dužnosti u sanitetskoj službi, na službu pri štabovima bataljona i brigada, a tek manji broj za borce u streljačke čete. Tada se broj žena u Brigadi popeo na preko 150. Izlažući se najneposrednijoj smrtnoj opasnosti, one su hrabro i neustrašivo spasavale teške ranjenike, i same ginule, pod ubitačnom mitraljeskom i minobacačkom vatrom neprijatelja. U takvim uslovima mnoge od njih ostavile su svoje mlade živote rasijane širom Jugoslavije, zajedno sa borcima koje su pokušavale da spasu.

Posebne napore ulagale su za vrijeme pružanja prve pomoći i pri upućivanju u brigadnu i divizijsku bolnicu, kada je skoro svakodnevno pristizalo na desetine i stotine lakih i teških ranjenika, kao što je bio slučaj na Neretvi i Sutjesci, u borbama za oslobođenje Beograda, a naročito na Sremskom frontu i u završnim operacijama.

I u vrijeme kada bi se Brigada nalazila na zastanku, kratkotrajnom odmoru ili u višednevnoj rezervi u pozadini fronta, one su bile angažovane više nego drugi borci. Pored obavljanja svojih redovnih dužnosti, održavanja čistoće u prostoriji gdje je jedinica smještena, lične higijene, čišćenja naoružanja i opreme, angažovanja na časovima vojnostručne i političke nastave, one su, dok bi se drugi borci odmarali, prale, sušile i krpile odjećnu opremu boraca, pripremale hranu i obavljale druge dužnosti, a najčešće, umorne i nenaspavane, krenule s ostalim borcima na nove zadatke i u još teže okršaje.

Pod rukovodstvom Partije i SKOJ-a, one su najčešće bile nosioci kulturno-prosvjetnog i zabavnog rada u svojoj jedinici.

Nije mali broj onih, koje su se bavile literarnim radom i poezijom. Evo nekih pjesama posvećenih drugovima-borcima:

Ja sam mali pionir,  
iz dalekog kraja,  
iz Bosanske krajine,  
malog zavičaja.

Ja sam mali pionir,  
ja sam malo dijete,  
ali dobro znadem,  
izdajice klete.

Srp i čekić imam,  
ponosim se time,  
pušku i bombu imam,  
jurišaću naprijed.

Drage majke nemojte plakati,  
proleter će svakom pravo dati,  
biće pravo radnika seljaka,  
svakog borca poživjela majka.<sup>828</sup>

<sup>828</sup> Ovu pjesmu posvetila je Tonka Juras borcima pionirima 3. krajiške brigade. Zbornik sjećanja, *Treća krajiška proleterska brigada*, knjiga 3, strana 508.

Ili:

Draga majko vjenac mi opleti,  
pošalji ga Drini i Neretvi.  
Tu je palo na valove krvi  
izginuli proleter i prvi.

Sestro moja vjenac mi opleti,  
pošalji ga Uni i Sani,  
Tu je palo na valove krvi,  
tu su pali krajišnici prvi.<sup>829</sup>

Jedna od pjesama posvećena je političkom komesaru Brigade, Krsti Bajiću, u kojoj piše:

Imali smo dobrog drugara  
baš hrabrog Krstu komesara,  
Koji nam je najmiliji bio,  
u Srbiji život ostavio.

U Srbiji kad je borba bila,  
četnička ga kugla pogodila  
Udarila u mjesto nemilo  
baš u grudi prokleta im bilo.

Druže Krsto neka ti je hvala  
za osvetu pašće mnogo glava.<sup>830</sup>

U toku NOB-a i revolucije u Brigadi je bilo 422 drugarice-borca. Od tog broja poginulo je 130. Mnoge od njih ranjavane su jednom ili više puta, i postale teški ratni vojni invalidi. Neke su pale u ropstvo i preživjele strahovitu torturu i mučenje.

Izvjestan broj njih nije preživjeo Banjicu, Jasenovac i druga stratišta fašističkog »novog poretka« u porobljenoj Evropi.

\*

### *Rad Saveza komunističke omladine Jugoslavije u Brigadi*

Komunistička partija Jugoslavije u svojoj bogatoj predratnoj i ratnoj historiji, kao pokretač NOB-a i revolucije, posvećivala je posebnu pažnju organizaciji Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ-u).

<sup>829</sup> Ovu pjesmu Mara Košpić posvetila je krajiškim proleterima. Zbornik, isto, str. 517.

<sup>830</sup> Tonka Juras, Zbornik, isto, str. 561.

Dugogodišnjim, mukotrpnim i samoprijegornim radom drugarica Fejza Kabiljagić razgovarala je sa 135 preživjelih drugarica boraca 3. krajiške proleterske brigade, prikupila i obradila njihova sjećanja, od kojih je 95 objavljeno u posebnom poglavlju Treće knjige Zbornika sjećanja 3. krajiške brigade na str. 307-377. To su potresne priče koje govore o junaštvu, samoprijegoru, disciplini, drugarstvu, mukama i patnjama, o veselju i mladosti, idealima i zanosu koje su preživljavale drugarice, borci 3. krajiške brigade.

Početkom oktobra 1942. u 3. krajiškoj proleterskoj brigadi bilo je 1.142 borca, od kojih 346 članova SKOJ-a i 283 člana i kandidata za članove KPJ. A poslije četvrte neprijateljeve ofanzive od 1.050 boraca, 70% bili su članovi KPJ i SKOJ-a, što znači da je preko 75% boračkog sastava bilo politički organizovano i mlađe od 25 godina. Po svojoj starosnoj strukturi Brigada je bila, zaista, omladinska i, kao takva, ostala sve do završetka rata, maja 1945.

Ovakav njen sastav nije bio ni malo slučajan. Naime, na poziv KPJ već u prvim danima ustanka, omladina se masovno odazvala u NOB-u. Početkom 1942. u Bosanskoj krajini bilo je 146 skojevskih aktiva sa preko 700 članova i 90 vaspitnih grupa sa preko 900 omladinaca i omladinki. Oni su prvi stupali u partizanske jedinice, prvo u gerilske, a zatim u partizanske odrede i brigade.

Još od avgusta 1941. prema direktivi CK KPJ i pokrajinskog rukovodstva za Bosnu i Hercegovinu, u partizanskim četama, u bataljonima i odredima formirani su aktivni SKOJ-a i vaspitne grupe. Formiranjem brigada, skojevskim organizacijama u bataljonima rukovodili su omladinski rukovodioci, a nešto kasnije bataljonski i brigadni komiteti, koje su sačinjavali sekretari skojevskih aktiva, odnosno bataljonskih komiteta SKOJ-a.

O prijemu članova u organizaciju SKOJ-a, njenom radu i aktivnosti, partijska organizacija vodila je posebnu brigu preko članova KPJ, koji su bili isključivo zaduženi za rad skojevske organizacije. Kriterijum za prijem bio je vrlo strog, pa čak i prema onim djevojkama i mladićima koji su se isticali primjerom u svakom pogledu. Osnovni kriterijum za prijem bio je odanost prema NOB-u i revoluciji; zalaganje za bratstvo i jedinstvo i pobjedu nad okupatorom i njegovim pomagačima. Član SKOJ-a mogao je postati samo onaj omladinac koji se isticao primjerom u svakom pogledu. Prije svega, morao je biti neustrašiv borac, disciplinovan, iskren, pošten, samokritičan i, iznad svega, omiljen u svojoj sredini.

Poslije oslobođenja Bihaća, metod i sistem rada partijske organizacije i vojnog rukovodstva u pogledu prijema znatno su se izmjenili. Ocjenjeno je da će borba biti duga, teška i mukotrpa. Formirane su brigade, kao brzopokretne borbene jedinice, sposobne da se bore širom Jugoslavije, izvan »svoje« uže partizanske teritorije. Napustiti »svoje selo« i svoj kraj i pokrajinu, nije to bilo lako. Partijska organizacija uložila je ogromne napore da to borcima objasni. U tom pogledu ona je postigla izvanredne rezultate.

Kada je 3. krajiška brigada krenula prema centralnoj Bosni i, dalje, prema Neretvi i Sutjesci, sve više mladića i djevojaka stupalo je u njene redove. Oni su već prvih dana pokazali primjerno zalaganje, samoprijegor i disciplinu, i ispunjavali uslove za prijem u SKOJ. Mnogi od njih za kratko vrijeme postali su neustrašivi borci, bombaši, puškomitraljesci, a nešto kasnije desetari i komandiri vodova, među kojima i izvjestan broj omladinki.

Bez obzira na surove uslove rata, ogromnu nadmoćnost neprijatelja u živoj sili i tehnici, borbu za spasavanje ranjenika, posebno teških, zimu, nedovoljnu i slabu ishranu, a iznad svega dotrajalu odjeću

opremu, moral cjelokupnog sastava Brigade, koju su sačinjavali, pretežno, mladi i svjesni borci, bio je zaista na zavidnoj visini. Poslije pobjede u borbama na Neretvi, on je još više porastao. Članovi KPJ i SKOJ-a, u svako doba i u svim prilikama, zaista su služili primjerom. Prvi su se javljali u bombaške grupe, patrole i izvidnice i na druge specijalne zadatke, a posebno u spasavanju ranjenika i njihovom zbrinjavanju, kao i onih oboljelih od tifusa. Uvijek su bili prvi u streljačkom stroju, a posljednji u koloni pri podjeli hrane na kazanu.

Brojnim uspjesima organizacije SKOJ-a doprinijeli su umnogome teoretski sastanci na kojima su, najčešće, prorađivane teme kao što su: o SKOJ-u; KPJ-a i o nacionalnom pitanju; stav KPJ prema seljačkom pitanju i klasnoj borbi; diktatura proletarijata; o Crvenoj armiji i proleterskoj revoluciji, i drugo. Sve je to doprinijelo da cjelokupni sastav Brigade lakše shvati istorijski smisao i značaj NOB-a i revolucije, borbu za stvaranje nove Jugoslavije i razvijanje bratstva i jedinstva među svim narodima Jugoslavije.

Međutim, upornim idejno-političkim radom izgrađeno je pravilo ponašanja, prema kome, ako bi se neko o njega ogriješio, bio bi strogo kažnjen. Na osnovu tako intenzivnog rada Partije i SKOJ-a vrlo brzo se proširilo shvatanje ne samo u jedinicama, nego i u narodu na terenu, da među partizanima vladaju pravi međuljudski odnosi i visok stepen morala, čvrsta, ali i drugarska i svjesna čelična disciplina.

Na taj način nisu negirane ljubav, simpatije i osjećanja partizana prema partizanki, već naprotiv. Ljubav je buktala u njihovim srcima i u žarkoj želji da voljena ili voljeni budu primjerni borci u svakom pogledu, ali i da ostanu živi. Rezonovalo se na način: »Ovo je surovi partizanski rat koji odnosi na hiljade ljudskih života... Valjda će jednoga dana doći vrijeme i za ašikovanje, bolji i srećniji život. Zato odložimo to pitanje za bolja vremena«.

Takav način vaspitanja i ponašanja u jedinicama Brigade imao je višestruk značaj: snažno je djelovao na priliv ženske omladine u Brigadu a, kao najvažnije, razbijena je lažna propaganda neprijatelja koji je nastojao da svim sredstvima blati našu NOB i revoluciju i da u nedovoljno obavještenih prikažu borce NOVJ kao bandu i razbojnike, pljačkaše i palikuće, koji se bore za zajednički brak, koji ne razlikuju majku od kćerke, sestru od snahe, i tako dalje.

Moral i čvrsta vojna disciplina stvarani su dobro organizovanim idejnim i političkim radom, a ne nekim pisanim vojnim pravilima. To je bila svjesna, voljom boraca izgrađivana stabilna disciplina jedne nove narodne vojske. Takvim vaspitnim radom politička svijest i disciplina podignuti su na daleko veći stepen. To je doprinijelo da svaki borac duboko pronikne i spozna mračnu ideologiju fašizma, a u redovima partizanskih jedinica razvije mržnju i prezir prema okupatoru i domaćim izdajnicima. Na drugoj, pak, strani da razvija ogromnu ljubav prema svom napaćenom narodu i slobodi, da se čvrsto riješi da se bori za



bolju i sretniju budućnost, za bratstvo i jedinstvo, za vlast radničke klase, za čvršću i zbratimljenu novu jugoslovensku zajednicu.

Značaj i uloga SKOJ-e došli su do punog izražaja, naročito u toku i poslije pete neprijateljeve ofanzive i borbe na Sutjesci. Na redovnim, a često i na vanrednim sastancima raspravljalo se o svim životnim pitanjima koja se odnose na borbenu gotovost i moralno-političko stanje u jedinici, o rezultatima u prethodnoj borbi, o disciplini, odnosu prema narodu, međuljudskim odnosima, ličnom obrazovanju, političkoj aktivnosti i drugim pitanjima.

Vrlo često jedna od tačaka dnevnog reda bila je kritika i samokritika. Podjednako je upućivana i borcu i rukovodiocu koji nije ispunio postavljeni zadatak ili koji je nekim svojim lošim postupkom okrnjio ugled borca - proletera. Kritika je bila iskrena i dobronamjerna i nije štetila ugledu kritikovanog. Naprotiv, ona nije shvaćena kao napad na ličnost, niti je štetila međuljudskim odnosima, već naprotiv. Već sljedećeg ili narednih dana u nekoj od borbi, svaki borac koji je kritikovao pretpostavljenog, pokazao je još veću hrabrost i bez pogovora savjesno i disciplinovano izvršavao njegova naređenja, a ovaj bi se prema njemu odnosio sa još više pažnje i međusobnog povjerenja.

### *Uloga kurira i organizacija veza*

Dobro organizovana obavještajna služba, sistem i organizacija radio i telefonskih veza, i kurirska služba, jedinice u ratu, pa i ove brigade, predstavljali su jedan od osnovnih preduslova za uspjeh u borbi.

Kako u početku rata, pa i kasnije, sve do polovine 1943, čete i bataljoni nisu raspolagali savremenim tehničkim sredstvima veze, izuzev telefonskih veza, između štabova brigada i viših komandi čitav sistem veze, od čete do odreda ili brigade, počivao je, prije svega, na kurirskoj službi.

Da bi veza bila što sigurnija, za kurire su odabirani najhrabrij: mladi, povjerljivi, potpuno zdravi i sposobni, fizički jaki izdržljivi i odvažni, a prije svega snalažljivi borci, članovi KPJ i SKOJ-a.

U prvu generaciju brigadnih i bataljonskih kurira odabrani su: Đuro Grubor, Stevo Babić, Sretko Mirković, Mirko Kecman, Marko Malbašić, Stevo Grubor, Vicko Knežević, Dušan Kecman, Sretko Tadić, Božo Lajić, Drago Latinović, Milenko Latinović, Stevo Jarić, Đuro Ege-lja, Branko Sabljčić, Braco Galin, Vlado Kecman, Duško Morača, Rade Šljivar, Đuro Grahovac, Savo Lukač, Obrad Bursać, Savo Mandić, Svetko Grubor, Nikola Trikić, Đuro Bauk, Gojko Rodić, a kasnije i mnogi drugi.<sup>831</sup> Oni su u svakom pogledu služili za primjer cjelokupnom sastavu Brigade. Bili su gordi i ponosni na svoj poziv. Nastojali su da svoje zadatke savjesno i disciplinovano izvršavaju, a najčešće i pod najtežim ratnim uslovima, izlažući se u većini slučajeva neposrednoj smrtnoj opasnosti.

Često zbog novonastale situacije i u pomanjkanju vremena, oni su pored naređenja, zapovjesti i partijskih direktiva, prenosili i usmene

<sup>831</sup> Zbornik, *Treća krajiška brigada*, knjiga 3, str. 192-193.

poruke i objašnjenja koja bi, prije polaska, nekoliko puta ponavljali, a zatim ih uz puno pouzdanje i samouvjerenje prenosili štabovima bataljona i četa, i obrnuto. Ponosni na svoj poziv, ponekad su se ponašali »zapovjednički«, što primaocu pošte ili usmene poruke nije ni najmanje smetalo.

Ova plejada kurira bili su najdraži gosti komandi četa, štabova bataljona i viših komandi, koje su im pružale svestranu pomoć. Svaki put bili bi upozoreni i poučeni kako i na koji način, i kojim putem, mogu izbjeći sukob sa neprijateljem, najbrže uspostaviti vezu i prenijeti poštu ili poruku na koja je upućena.

Bez obzira na oskudicu, za njih je uvijek, na nivou svih stepena komandi, bila rezervisana topla ili suva hrana, kako bi što lakše izdržali danonoćne napore i poteškoće na koje su nailazili i s uspjehom izvršili postavljene zadatke. U bogatoj ratnoj historiji 3. krajiške proleterske brigade nije zapamćen ni jedan jedini slučaj da kuriri nisu izvršili postavljene zadatke.

Najčešće pješice, a kasnije, pojedinačno ili po dvojica na konjima, probijali su se kroz neprijateljeve redove, teško prolazne i nepoznate terene i, pod vrlo nepovoljnim atmosferskim uslovima, ne poznavajući raspoloženje naroda u selima kroz koja su prolazili i susrećući se sa nepoznatim licima, ili nailazeći na neprijateljeve zasjede i patrole, uvijek su uspijevali da savladaju te teškoće i s uspjehom izvrše postavljene zadatke. Stizali su svugdje - od komande čete do štaba korpusa i Vrhovnog štaba. Vrlo često su bili u prilici da se upuste u otvorenu oružanu borbu sa neprijateljem, ali su svaki put uspijevali da izbjegnju hvatanje i zarobljavanje.

Svi do jednoga bili su članovi KPJ ili SKOJ-a. Prema sebi su bili vrlo kritički, ali i osjetljivi na neopravdane primjedbe.

Mnogobrojni primjeri govore o njihovoj izvanrednoj hrabrosti i snalažljivosti. Oni su, vršeći svoju dužnost, otkrivali iznenadne pokrete, jačinu i sastav neprijatelja i njegove namjere, i o tome pravovremeno obavještavali pretpostavljenu komandu. O tome, pored ostalih, govore primjeri iz borbi na Zlatnom boru i Zec brdu, u borbama na Neretvi i Sutjesci, Visu i Šiljevcu, Crnom vrhu, kod Bugojna, Travnika, Zenice i na drugim mjestima i u drugim prilikama.

Formiranjem jedinica veze koje su bile opremljene savremenim telefonskim i radio-sredstvima, od polovine 1944. situacija se znatno izmjenila. Veze između komandi i štabova svih stepena bile su bolje i brže funkcionisale, ali su kuriri, pješaci, konjanici, ili biciklisti imali pune ruke posla. Dopuna pisanih radio i telefonskih veza, koje su često bile u zakašnjenju ili prekidane, dopunjavala je kurirska služba.

Sve vrline koje su krasile prvu generaciju odabranih boraca za kurirsku službu, prenošene su na nove generacije kurira, koji su u redove Brigade stupili 1943. i 1944. poslije prelaska naših snaga u Srbiju - pa sve do kraja rata. Mnogi od njih dali su svoje živote naročito u borbama za oslobođenje Beograda, u četvoromjesečnim borbama na Sremskom frontu i u završnim operacijama za oslobođenje zemlje od Srema do Zagreba. Svi su oni časno i disciplinovano ispunili svoju vrlo odgovornu dužnost od formiranja Brigade, pa sve do kraja rata, maja 1945.

Intendantska služba je od samog početka NOR-a, pa sve do kraja 1944. bila jedini snabdjevački organ u NOV i POJ. Ona je pune tri i po godine nosila teret cjelokupne pozadine, kakvu su u proteklom ratu imale jedinice savremenih armija, kao i sistem i organizaciju snabdjevanja trupa svim ubojnim sredstvima: municijom, hranom, gorivom, odjećom opremom, sanitetskim i drugim materijalom. To se odnosi i na intendantsku službu ove brigade.

Naime, rukovodstvo ustanka odmah poslije oslobođenja Drvara u julu 1941. pravilno je sagledalo ulogu i značaj urednog i pravovremenog snabdjevanja boraca, prvenstveno hranom. Prvo su po uzoru na Jugoslovensku vojsku organizovane odredske, a zatim četne kuhinje koje su pratile jedinice na maršu, za vrijeme odmora i u toku borbi, bilo da se radi o napadu ili o odbrani.

Takav princip snabdjevanja uveden je, odnosno zadržan i u 3. krajiškoj brigadi. Tako, na primjer, sve čete koje su ušle u sastav Brigade prilikom njenog formiranja, 22. avgusta 1942, od prvog dana imale su organizovane četne kuhinje, koje su se nalazile u radnim vodovima bataljona: ekonomie četa, odgovarajući broj kuvara i pomoćnog osoblja pribor za pripremanje hrane i odgovarajući broj tovarnih konja.

Kao i rukovodstvo ustanka, tako su i Štab 3. krajiške brigade i štabovi bataljona, odmah čim je Brigada formirana, pravilno shvatili značaj i ulogu snabdjevanja svim neophodnim sredstvima za normalan život i rad jedinica. U vezi s tim izboru intendantskog kadra i popuni četa i radnih vodova bataljona sposobnim ljudstvom - ekonomima, kuvarima, mesarima, potkivačima i drugim posvećena je puna pažnja.

Za razliku od nekih drugih brigada, kao na primjer, u sjeveroistočnoj Bosni i na Baniji gdje su borci raspoređivani po kućama, već od samog početka ustanka, odnosno od formiranja Brigade, borci su se hranili isključivo sa kazana. Nikada u toku NOR-a borci nisu raspoređivani po selima i domaćinstvima da bi se prehranili. Nabavku životnih namirnica vršili su isključivo, intendantski organi preko NO odbora i starješina sela, a hrana je pripremana u četnim kuhinjama i dijeljena borcima.

Intendant u brigadi bio je najodgovornija ličnost za cjelokupnu organizaciju, prikupljanje i nabavku sirovina, pripremanje i podjelu hrane i snosio je lično odgovornost pred Štabom Brigade. Međutim, partizanski način ratovanja neminovno je nametnuo i princip da za neposrednu nabavku materijalnih sredstava ishrane najneposredniju odgovornost snose i intendanti bataljona, a za pripremanje i podjelu hrane ekonomie četa.

Posebno treba istaći i to da je intendantski kadar u Brigadi za sve vrijeme rata imao punu podršku Štaba Brigade i štabova bataljona za njihov svakodnevni, mukotrpan i naporan rad. Bilo na kojem položaju ili ma na kom terenu se našli, intendantski organi su uvijek imali sigurno borbenu obezbjeđenje, odnosno pratnju, tako da za cio ratni period ni jedna intendantska jedinica ili ustanova 3. krajiške brigade nije bila iznenađena i napadnuta od neprijatelja.

U toku četvrte neprijateljeve ofanzive, počev od Gornjeg Vakufa, a zatim poslije prelaska Glavne operativne grupe divizija, Vrhovnog štaba i Centralne bolnice preko Neretve, pa sve do Drine, 3. krajiška brigada nalazila se u zaštitnici. To vrijeme predstavlja najteži period za njenu intendantsku službu u toku NOR-a. Brigada se kretala pod borbom, uskim koridorom između Prenja i Bjelašnice, krajem koji je, inače, pasivan i siromašan, kroz koji su već bile prošle četiri divizije, Centralna bolnica sa preko 3.000 ranjenika, Vrhovni štab NOV i POJ sa Pratećim bataljonom i ustanove Vrhovnog štaba. Na tom prostoru prethodno su se nalazile snage Draže Mihailovića sa oko 12.000 četnika, tako da su materijalne rezerve hrane na ovom terenu već bile iscrpljene.

Za to vrijeme cjelokupni sastav Brigade doživio je prvu i najtežu glad u toku NOR-a, daleko veću nego, na primjer, u toku pete, šeste i sedme neprijateljeve ofanzive ili, pak, u nekoj drugoj situaciji i na drugom terenu, a intendantski kadar polagao je ispit svoje zrelosti. Pa, ipak, nikome od komandnog i intendantskog kadra, niti, pak, nekome od boraca, valjda, zbog naslijeđenih predrasuda, nije palo na pamet, da ubija konje da bi se borci na taj način prehranili. Međutim, zahvaljujući dobroj organizaciji intendantske službe, upornosti i snalažljivosti cjelokupnog intendantskog kadra i njihovom pravilnom odnosu prema narodu ovoga kraja i njegovoj imovini, i u ovoj situaciji borci Brigade bili su relativno dobro hranjeni.

Opšte je poznato da je situacija u toku pete neprijateljeve ofanzive, kada su se divizije Glavne operativne grupe zajedno sa Vrhovnim štabom i Centralnom bolnicom nalazile u okruženju, u pogledu snabdijevanja bilo najteže. Za to vrijeme borci 3. krajiške brigade su, kao i borci ostalih brigada, ublažavali glad jedući crijemušu i bukov list. Međutim, i u tim teškim uslovima za posljednji ručak u okruženju, pred sam polazak u proboj, dobili su po parče kuvanog govedež ili bravljeg mesa. Tako, na primjer, pri proboju drugog obruča na putu Foča - Kalinovik u rejonu Miljevine, kada je Brigada vodila jednu od najtežih borbi u toku pete neprijateljeve ofanzive prsa u prsa sa Nijemcima, Pavle Ilić Veljko, zamjenik načelnika Vrhovnog štaba NOV i POJ, koji se tada nalazio sa Štabom Brigade, zadivio se kada je vidio intendanta 1. bataljona Blažu Rodića, koji sa nekoliko kuvara neposredno iza vatrenih položaja i streljačkog stroja raznosi nekoliko brdskih kazana i dijeli borcima hranu, i to po šaku kuvanog kukuruza i po parče govedež mesa.

To se moglo postići, pored ostalog, zbog toga što intendantska oprema prilikom proboja nije ostavljena i pored izričitog naređenja Štaba divizije da se pri proboju iz obruča, pored teškog naoružanja, i ona ostavi. Tako je 3. krajiška brigada izašla iz okruženja sa kompletnom i intendantskom i kuhinjskom opremom i na novooslobođenoj teritoriji nastavila sa redovnom ishranom boraca.

Cjelokupni starješinski i borački sastav 3. krajiške brigade bio je u toku NOR-a poznat po svojoj gostoprimljivosti. Takvu ocjenu o Brigadi prenosili su, prije svih, kuriri viših komandi i susjednih jedinica. Tako, na primjer, ni jedan »putnik« ni »namjernik« nije prošao kroz 3. krajišku brigadu, a da nije bio nahranjen ili, pak, odjeven i obuven.

Iako u velikoj oskudici, intendantski organi Brigade bili su vrlo disciplinovani u pogledu zahtjeva Ekonomskog odjeljenja Vrhovnog štaba. Oni su poslije svake uspješne akcije, odgovarajući dio zaplijenjenih artikala hrane i druge opreme slali Vrhovnom štabu i višim štabovima u Centralnoj bolnici, a ostatak dijelili kuhinjama i borcima Brigade.

U trećoj ratnoj godini, kada su saveznici počeli da nam isporučuju pomoć u naoružanju, municiji, odjećnoj opremi i ponešto konzervisane hrane, samo je donekle olakšan rad intendantske službe i njenih organa. To je samo, neznatno, umanjilo napore intendantske službe u pogledu ishrane boraca, sve do Sremskog fronta i završnih operacija, kada su već bile formirane i funkcionisale i ostale snabdjevačke službe vidova i rodova vojske, i kada je intendantska služba svedena na svoj djelokrug rada, a snabijevanje već dobilo oblike snabdijevanja regularnih ratnih armija, što važi i za 3. krajišku brigadu.

Naime, odmah poslije oslobođenja Beograda, po uzoru na organizaciju i organe snabdijevanja jedinica Crvene armije, formirana je u Beogradu Glavna baza za snabdijevanje Jugoslovenske armije, koja je vršila nabavku i dotur sredstava neposredno ili preko svojih dvanaest odjeljenja do armijskih, divizijskih i brigadnih baza, a ove do bataljonskih i četnih kuhinja. Prvi komandant Glavne baze bio je Đuro Bajić, inače intendant 3. krajiške brigade u toku četvrte i pete neprijateljeve ofanzive.

Pa, ipak, najveći teret u toku narodnooslobodilačkog rata u pogledu ishrane boraca, posebno u prve tri ratne godine, ponijeli su borci radnih vodova bataljona, a u okviru njih, kuvari i ekonomi četa, a naročito u vrijeme kada su se jedinice nalazile na danonoćnim marševima ili, pak, neposredno u borbi. Naime, oni su poslije svakog, a posebno dugačkog i napornog danonoćnog marša, morali rasprijeti kuhinje, ložiti vatru i pripremati hranu, dok su se ostali borci kako-tako odmarali. Često, tek što bi pripremili i podijelili obrok, oni su umorni, iznemogli i nenaspavani morali nastaviti pokret zajedno s ostalim borcima. U tom pogledu isticali su se borci: Mile Morača, Ilija Latinović, Rade Balaban, Ilija Tadić, Vid Radišić, Đuro Novaković, Đuro Radić, Milan Jaglica i mnogi drugi, koji su u svakom pogledu služili za primjer ostalim borcima Brigade.

Poznato je da su borci radnih vodova vrlo često bili izloženi dejstvu neprijateljeve avijacije i artiljerije, i podnosili žrtve isto onako kao i borci u streljačkom stroju. Mnogi od njih uporno su zahtijevali da budu raspoređeni u streljačke čete i da neposredno učestvuju u borbi, kako bi dokazali da ni oni nisu ništa manje hrabri od ostalih boraca.

Intendantski kadar 3. krajiške brigade bio je u neposrednom dodiru sa narodom na oslobođenoj i poluoslobođenoj teritoriji i, zajedno sa političkim kadrom, odigrao je vrlo značajnu ulogu u formiranju NO odbora, kao istinskih organa narodne vlasti. On je bio izložen opasnosti da pravi političke greške u odnosu prema narodu i njegovoj imovini.

Međutim, zahvaljujući vrlo intenzivnom političkom radu, intendantski kadrovi Brigade u tom pogledu nisu napravili ni jednu jedinu grešku u toku NOR-a. Naprotiv, Brigada je u svim krajevima kroz koje je prolazila pronijela epitet prave narodne vojske, zahvaljujući, pored ostalog, i kadrovima intendantske službe. Za primjer u tom pogledu može poslužiti odnos boraca 3. krajiške brigade prema narodu Sandžaka, posebno u vrijeme kada je Brigada boravila u ovome kraju između četvrte i pete neprijateljeve ofanzive, kada su se jedinice NOV i POJ obračunavale sa kvislinškim četničkim pokretom u ovome kraju. Narod Sandžaka primio je borce 3. krajiške brigade kao svoje rođene, saradivao sa kadrovima Brigade i vrlo dobro hranio njene borce, zahvaljujući, prije svega, intendantskom kadru i borcima radnih vodova, koji su se ispravno postavili prema narodu i njegovoj teško stečenoj imovini. Još u toku rata i dugo vremena poslije rata, narod i organi vlasti ovoga kraja slali su pisma narodu i organima vlasti Drvara i Bosanskog Petrovca, odakle potiče većina boraca Brigade, u kojima su podsjećali na boravak 3. krajiške brigade u njihovom kraju i na međusobnu saradnju i lična poznanstva.

Naime, neosporno je da je intendantska služba u cjelini znatno uticala na moralno-političko stanje i borbenu gotovost 3. krajiške proleterske brigade.